

ՍԱՍՈՒՆ-ՀԱԼԷՊ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՉ

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

Հայէպ քաղաքի եւ Սասուն աշխարհի պատմական կապերն ու առնչութիւնները կու գան դարերու խորքէն: Տակաւին վաղ միջնադարէն սկիզբ առած ռազմա-քաղաքական, առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները, աւելի լայն ընդգրկում կը ստանան յետագայ՝ Ժէ-ԺԹ դարերուն, երբ քաղաքական, տնտեսական ծանր ու անտանելի պայմաններու հետեւանքով, Սասնոյ բնակչութեան զգալի մէկ մասը հարկադրուած կ'ըլլայ թողուլ հայրենի երկիրը, գաղթել այլ երկիրներ, ընդ որում նաեւ Սուրիա եւ Հայէպ:

Ներկայ յօդուածին նպատակն է քննել Սասնոյ հայութեան եւ Հայէպ քաղաքին միջեւ դարերու վրայ երկարող պատմական կապերուն հարուստ եւ ուշագրաւ էջերը:

Եթէ նկատի առնենք հայ ազգարնակչութեան վաղ ժամանակաշրջանի արտահոսքը դէպի Միջագետք ու Ասորիք, Հայէպի հետ հայոց յարաբերութիւններուն հաստատման ամենավաղ փուլը կարելի է համարել նոյնիսկ հայոց Տիգրան Բ. թագաւորի նուաճումներու ժամանակաշրջանը (Բ.Ա. 84-86): Նուաճելով Միջագետքն ու Ասորիքի մեծ մասը, հայոց արքան հին աշխարհակայներու ոճով, կը կիրարկէր վերաբնակեցման քաղաքականութիւն: Տիգրան Բ.ի անուան հետ կը կապուին Միջագետքէն ու Կիլիկիայէն յոյներու, հրեաներու եւ ասորիներու խոշորագոյն վերաբնակեցումները Հայաստանի քաղաքներու մէջ: Յայտնի է, որ անոր հրամանով շարք մը նախարարական տուներ տեղափոխուելով բնակութիւն հաստատած են Միջագետքի եւ Ասորիքի նոր բնակավայրերու մէջ՝:

Տիգրան Մեծի օրօք, աշխարհագրական Սուրիոյ եւ Հայաստանի միջեւ հաստատուած վարչաքաղաքական, ռազմական առնչութիւնները մեծապէս նպաստեցին երկու երկիրներու միջեւ առեւտրատնտեսական, մշակութային կապերու զարգացման: Պատմական որոշ փաստեր հիմք

ընդունելով, կարելի է ենթադրել, որ ռազմական նպատակներով, կամ խաղաղ ճանապարհով Միջագետք ապաստանած հայեր, կրնային կապեր հաստատած ըլլալ հայոց արքայի գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայկա քաղաքին հետ:

Սասուն-Հայկա պատմական առնչութիւններուն ուսումնասիրման իբր ելակէտ կրնայ ծառայել Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակաշրջանը: Մինչեւ արարական արշաւանքները, Միջագետքի քաղաքներուն հետ, ինչպէս ողջ Հայաստանի, այնպէս ալ Սասնոյ աշխարհին կապերը կ'իրականանային Բիւզանդիոնի միջոցով: Յայտնի է, որ Բիւզանդիան՝ կայսրութեան տարածք ներթափանցած թշնամի զօրքերու ղէմ պաշքարելու եւ ներքին խռովութիւնները ճնշելու համար կ'ապաւինէր մեծամասնութեամբ հայերէ բաղկացած զօրամասերու²: Աղբիւրները կը վկայեն հայազգի իշխաններու - որոնց շարքին նաեւ սասունցի իշխաններու - մասին, որոնք զինուորական վարչական պաշտօններ կը վարէին կայսրութեան մէջ:

Հայ եւ օտար մատենագրութեան մէջ վկայութիւններ պահպանուած են թէ ինչպէս բիւզանդական կայսրերը ռազմական օգնութեան համար յաճախակի կը դիմէին հայ իշխաններուն: Այս իմաստով յատկանշական է Մատթէոս Ուռհայեցիի մէկ վկայութիւնը: Թէեւ յիշեալ իրադարձութիւնները տեղի կ'ունենան 972ին, սակայն համանման ղէպքեր եղած են նաեւ աւելի վաղ ժամանակներու:

Իր ժամանակագրութիւնին մէջ Ուռհայեցի կը գրէ, որ 972ին Բիւզանդիոնի հայազգի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը «համայն արեւմտական աշխարհի» մէջ զօրահաւաք կը կատարէ: «Յայնժամ ամենայն քազաւորագունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ քազաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. քազաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ քազաւորն Աղուանից Գուրգէն, Արաս Կարուց տէրն եւ Մենքերիս Վասպուրականիս տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն եւ քովանդակ ամենայն տունն Սասանու (ընդ զժումը՝ մեր կողմէ)»⁴: ...Չմշկիկը հաշտութիւն կը կնքէ հայոց հետ եւ այլազգիներու ղէմ ռազմական օգնութեան համար կը դիմէ հայոց Աշոտ Բագրատունի թագաւորին: Աշոտը Հայաստանի սպառազէն զօրքէն շուրջ տաս հազար ռազմիկներ կ'ողարկէ: Այլազգիներու ղէմ պատերազմը կ'աւարտի բիւզանդական եւ հայկական զօրքերու կատարեալ յողթանակով, որուն մասին Ուռհայեցի կը գրէ թէ՛ «Յայնժամ Չմշկիկ՝ որ ատէին Կիւստան, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց եւ մեծաւ յաղթութեամբ եւ սրտմտութեամբ,

կոտորածով եւ արեանք ելից զամենայն երկիրն. եւ զբազում քաղաքս եւ զամուր բերդս ի հիմաց քարայտակս արար երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին»⁵: *Պէտք է ենթադրել, թէ նշուած բազմաթիւ քաղաքներուն եւ անառիկ բերդերուն մաս կը կազմէր նաեւ Հալէպը*:

Է. դարուն շարք մը աւարառական արշաւանքներէ ու աւերածութիւններէ ետք, Հայաստան ինկաւ Արարական խալիֆայութեան լուծին տակ: Սուրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը եւ Պարսկաստանի մէկ մասը նուաճելէ ետք, 640ին արարները ներխուժելով Հայաստան, աւերի ու աւարի ենթարկեցին հայկական գաւառները: Ղեւոնդ պատմիչը կը հաղորդէ, թէ անոնք «...զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, եւ զայս գերի վարեալ կանամբք եւ մանկտեալ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Չուղայոյ»⁶: *Պատմիչը կը վկայէ, թէ արարները հարուստ աւար ու երեսունհինգ հազար գերի առնելով վերադարձած են Սուրիա⁷: Յայտնի է, որ արարները հայ գերիները կը վաճառէին Սուրիոյ, Միջագետքի եւ խալիֆայութեան այլ շրջաններու մէջ⁸: Նուաճողներուն ստեղծած քաղաքական եւ տնտեսական ծանր պայմաններու հետեւանքով արտակարգ չափերու հասաւ Հայաստանէն արտագաղթը:*

Միջագետքի եւ Ասորիքի քաղաքներուն հետ Սասնոյ յարաբերութիւններուն յաջորդ փուլը արդէն կը կապուի Արարական տիրապետութեան շրջանին հետ:

Առհասարակ Սասնոյ պատմութեան մէջ առանձնաբաժնով տեղ կը զբաւեն Է.-Թ. դարերուն արար տիրապետողներուն դէմ Սասնոյ լեռնականներուն մղած ազատագրական պայքարի հերոսական դրուագները: Յայտնի է արարներու դէմ 749-752ի Սասնոյ ապստամբութիւնը, գլխաւորութեամբ՝ Դադայի որդի Յովհանի, որ ի վերջոյ կը հարկադրէ խալիֆայութիւնը Սասնոյ կառավարիչ նշանակել հայ մը՝ նոյնինքն Յովհանը: Ը. դարու վերջին, Սասնոյ վրայ կ'իշխեն Մամիկոնեաններէ սերած Թոռնիկեանները, որոնք հարեւան Տարօնի հետ դաշնակցած՝ զեկավարած են արար նուաճողներուն դէմ պայքարը:

851ին սասունցիները, Յովհան Խութեցիի գլխաւորութեամբ, կը ջախջախեն Մուշ տեղակալուած արարական զօրաբանակը, կը սպաննեն արար ոստիկան Եուսուֆը: 852ին արարական զօրաբանակը Բուղայի գլխաւորութեամբ Սասնոյ մէջ կը կոտորէ 30 հազար մարդ⁹: Հակառակ մեծ կորուսաններուն, Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց իշխանութեան տակ պահել Սասունը:

885ին, Տարօնի իշխանութեան կազմին մէջ, Սասունը մաս կը կազմէ Բագրատունիներու թագաւորութեան: 966ին Բիւզանդիան կը նուաճէ Տարօնը, սակայն Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց դիրքերը պահպանել եւ կը շարունակեն Բագրատունիներուն ենթարկուիլ:

ԺԱ. դարու երկրորդ կիսուն, Թոռնիկ իշխանի օրով Հայկական իշխանութիւնը այնքան հզօրացած էր, որ արար մատենագիրներուն հիմնաւոր առիթ տուած էր Հայոց իշխանը կոչել «Սասունցիներու քաղաւոր» (մայրք այ սանասինա)¹⁰:

Հայէպի հետ Հայ բնակչութեան յարաբերութիւններուն մէջ կարեւոր գործօն էր նաեւ առեւտուրը: Վաղ միջնադարէն սկսած Հայաստանի քաղաքները, յատկապէս հարաւ-արեւելեան մասի՝ Փոքր Հայքի քաղաքները առեւտուրի տարանցիկ ուղիներով կապուած էին Արեւելքի վաճառաշահ ու ծաղկուն Հայէպ քաղաքին հետ: ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն կարաւանային առեւտուրը այնպիսի խոշոր չափերու հասած էր:

Միջնադարեան հայերէն ձեռագիր մատենաներուն մէջ Հայէպը կը յորջորջուի «մեծ մայրաքաղաք» ու «շահաստան»: Իրրեւ այդպիսին, Հայէպը կը յիշատակուի Արեւելքի խոշորագոյն վաճառաշահ քաղաքներուն շարքին: Գովերգելով իր հայրենի Թոխատ քաղաքը, ԺԶ. դարու տաղասաց Ստեփանոս Թոխատեցին գրած է-

Վաճառականք, ճանապարհորդք

Գնային Շիրվան եւ Շամախի,

Շամ'ի Հալապ'ի յըՍտմայօլի

Պոտսայ եւ այլ քաղում տեղի¹¹:

Այսպիսով, ռազմական, տնտեսական կապերու աղբսով Հայաստանէն հեռացած հայերը, հիմնորոշ դեր խաղցած են Հայ գաղթական խումբերուն ղէպի Սուրբոյ եւ Միջագետքի տարածքներ արտագաղթին եւ յետագային հայկական համայնքներու կազմաւորման մէջ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՎԻՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Սասուն-Հայէպ պատմական կապերը լայն արձագանգ գտած են բանահիւսութեան՝ առասպելներու, աւանդութիւններու եւ գրոյցներու մէջ: Ասոր ամենափառ վկայութիւններէն է Մասնայ Մռեր դիւցազնավէպը:

Մասնայ Մռերու զանազան պատումներուն մէջ յաճախ յիշատակուող «Հայրայ քաղաք»ը ամենաիրական իմաստով ղէպքերու եւ իրագործութիւններու կեդրոնավայր մըն է:

Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ ուղիներով Մասնայ Մռերու վիպական հերոսները յայտնուեցան իրենց հարազատ բնաշխարհէն այդքան հեռու՝ Հալէպ քաղաքին մէջ:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ Հալէպը եղած է Մսրայ (Եգիպտոսի) էյուպեան հարստութեան (1169-1250) թագաւորներուն (Հայաստանի վրայ իշխող մելիքներուն) կեդրոնական քաղաքը¹²:

Մսրայ անծայրածիր իշխանութիւնը կը տարածուէր ամբողջ Հարաւային Հայաստանի վրայ: Մասնայ Մռերու տեղագրական ուսումնասիրութիւններուն համաձայն, էյուպեան կամ էտլեան հարստութեան շրջանին (1169-1250) ընդարձակ սահմանով տէրութիւն մը կը շրջապատէր Սասունը, որուն մաս կը կազմէին Պաղտատ, Մեքքա, Մետինա, Տիարպեքիւր եւ աւելի հեռու՝ Հալէպ քաղաքները, նաեւ Մսրայ քաղաքը, նոյնինքն՝ Մսրայ երկիրը, այսինքն՝ Եգիպտոսի տէրութիւնը: Յայտնի է, որ Մսրայ քաղաք, որպէս այդպիսին գոյութիւն չէ ունեցած: Ակազեմիկոս Մանուկ Արեղեանի մեկնութեան համաձայն, Մսրայ քաղաք անունը ամենայն հաւանականութեամբ ժողովրդական ընդհանուր անուանումն է Մսրայ իշխանութեան մաս կազմող քաղաքներուն, որոնց հետ յարաբերած են սասունցիք¹³: Ընդ որում Մսրայ քաղաքը, երեւակայութեամբ, երբեմն «Հալէպից դէմը», այսինքն դէպի Եգիպտոս կը պատկերացուի, երբեմն ալ նոյնիսկ Սասնոյ մօտակայքը: Այդուհանդերձ, դիւցազնավէպին մէջ յիշատակուող Հալէպ քաղաքը, ոչ միայն պատմականօրէն գոյութիւն ունեցած է, ուր տեղի ունեցած են վիպական իրադարձութիւններ, դէպքեր, այլեւ՝ վիպական հերոսները քաջածանօթ են քաղաքին, անոր տեղանքին, միջավայրին, կառոյցներուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ ուղղակիօրէն կ'առնչուին անոնց:

Ըստ Մասնայ Մռերու եւ բանաւոր աւանդութեանց, Հալէպի բերդը կառուցած է ինքը՝ Սասունցի Դաւիթը, Մսրայ Մելիքը սպաննելէ եւ Հալէպի տիրանալէ յետոյ:

Դաւիթ ուր զՄելիք սպանեց,

Կրց գպաների հետ զՄելիքի հողեր, քաղաքնին տիրեց:

Առաչի անգամ կնաց Հալաք տիրեց.

Շինեց Հըլաքու պերթ¹⁴:

Եթէ նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Մասնայ Մռեր գիւցազնավէպին հիմնական առաջձր կազմած են պատմական եղելութիւնները, ի մասնաւորի Թ. դարու պատմական դէպքերը եւ հարկահանութեան հետեւանքով արարներու դէմ Սասնոյ ժողովուրդին մղած երկա-

րատե կռիւները, ապա կարելի է ենթադրել, որ վիպականացած այս դրուագը նոյնպէս ունի պատմական որոշակի հիմք:

Այսպէս, հարկահանները քանիցս կը փորձեն Մասունէն հարկ հաւաքել, սակայն չեն յաջողիր: Ուստի Կուզրաղնի (արար սոտիկան) առաջնորդութեամբ աւերի կ'ենթարկեն Մասնոյ նուիրական Աքթահ (ուսումնասիրութիւններու համաձայն՝ Մարութայ)¹⁵ վանքը, կը կոտորեն միաբանները, աւարի կը մատնեն վանքին ունեցուածքը: Դաւիթ աւերման բոթն առնելով կը հետապնդէ հարկահանները, կը կոտորէ զանոնք, կը վերադարձնէ աւարն ու զերին: Այս անգամ Մասնոյ վրայ անթիւ-անհամար զօրքով կ'արշաւէ ինքը՝ Մարայ Մելիքը, պատերազմը վերջ կը գտնէ Դաւիթի յաղթանակով, որ մենամարտի մէջ կը սպաննէ Մելիքը:

Փողովուրդի յիշողութեան մէջ պահպանուած Դաւիթի յաղթանակը եւ Մարայ Մելիքի սպանութիւնը, իրականութեան մէջ Մասնոյ լեռնականներուն երկարատե պայքարին եւ իրերայաջորդ ապստամբութիւններուն պատմական յիշողութիւնն է:

ԺԲ. դարուն Մասնոյ իշխանութիւնը, պատմական որոշակի իրադրութենէ թելադրուած՝ մերթ բարեկամական, մերթ թշնամական յարաբերութիւններ կը վարէ դրացի սելճուքեան անկախ տէրութիւններու՝ Հիւսիսային Միջագետքի Օրտուքեաններու (որոնց իշխանութեան մաս կը կազմէին Տիարպեքիր, Մուֆարկին, Հալէպ քաղաքները), Միջագետքի եւ Ասորիքի Զանգեաններու (Պաղտատ, Մուսուլ, Հալէպ, Ճեզիրէ եւ այլ քաղաքներ), Խլաթի Շահի Արմէններու եւ Ատրպատականի աթաբեկութեան հետ¹⁶: Հալէպի իշխանութիւնը յաճախ մէկ հարստութեան ձեռքէն միւսին անցնելու հետեւանքով, յարափոփոխ ու անկայուն էին նաեւ յարաբերութիւնները երկու բնակավայրերու միջեւ: Պատմական այս իրողութիւնը եւս իր դրսեւորումը գտած է դիւցազնավէպին մէջ, ուր Հալէպը հանդէս կու գայ մերթ իրրեւ Մասնոյ բարեկամ, մերթ իրրեւ թշնամի տէրութիւն:

Միջնագարուն Հալէպի իշխանութիւնը եղած է հարաւային Հայաստանի եւ Մասուն աշխարհի մշտական թշնամին: Յայտնի է, որ Մայահէտտինի հիմնած Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան թագաւորները (մելիքները) ԺԳ. դարու սկիզբներուն կը նուաճեն ամբողջ Հարաւային եւ Արեւմտեան Հայաստանը, կը գրաւեն Խլաթի թագաւորութիւնը, որուն ենթակայ էր նաեւ Մասունը:

Ազրիւրներէն կը տեղեկանանք, որ ԺԳ. դարու կէսերուն, երբ թաթարները Եգիպտոսի էյուպեան մելիքներու յաջորդներէն կռիւով կը գրաւեն Հալէպը, զայն կը յանձնեն կռուին մասնակցած Մասնոյ եւ միւս

Հայ իշխաններուն¹⁷։ Այս իմաստով, բնորոշ են Մասնայ Մանրու գանա-
զան պատումներու մէջ տեղ գտած Հայէպ քաղաքին օգնութեան հաս-
նող սասունցիներուն մասին պատմող դրուագները։ Ահա թշնամիին
կողմէ հալածուած փահլեան խոր Մանուկը օգնութիւն խնդրելու կ'եր-
թայ Մասնոյ թագաւորին մօտ ու անոր պալատին առջեւ կ'երգէ։

Չարկեց ընծի չուրի Հալէպ

Ու չտուեց հանգիստ մէ օր.

Չարկեց ընծի չուրի Մասուն,

Հասիր, օգնիր, փրկիր դու ինձ...¹⁸։

Արարներու զէմ կռուին մասնակցած սասունցիներու մասին պատ-
մող առանձին դրուագներու կը հանդիպինք նաեւ արարական աղբիւր-
ներու մէջ¹⁹։ Այս իմաստով բացառիկ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ
արարական մատենագրութեան մէջ պահպանուած Միջագետքի եւ Հա-
յաստանի նուաճման մասին ժ.բ. դարու բնագիր մը։ Թ. դարու արար
պատմիչ Վակիդիին վերագրուող այս վէպը՝ «Աղջիկ Տարօնի», իրակա-
նութեան մէջ շատ կը յիշեցնէ Հայ ժողովրդական Մասնայ Մանր դի-
ցազնավէպը։ Համաձայն պատումին, Միջագետքի Հոռոմ թագաւոր
Շահրիազը արարներու զէմ օգնութիւն կը խնդրէ Սլաթի (Հայաստանի)
թագաւոր Եուսթինոսէն, Մասնոյ թագաւոր Սանասարէն, Արզնի եւ
Բաղէչի տէր Մարուանդէն, որոնք օգնութեան գօրքեր կ'ուղարկեն։ Պա-
տումին մէջ մասնաւոր յիշատակութիւն կայ օգնութեան հասնող Մաս-
նոյ զօրագունդին մասին՝ «Մասունի թագաւորը օգնական գօրք ուղար-
կեց հազար հոգուց բաղկացած, որոնց հրամանատարն էր որդին»²⁰։

Մասնայ Մանրու որոշ պատումներու մէջ սեղմ, բայց վիպականա-
ցած չափազանցութիւններով կը նկարագրուին սասունցիներու մղած
հերոսական կռիւները։ «Առաջուց Մեերը եւ յետնուց սասունցիքը այն-
պիսի ջարդ տուեցին բշնամիներին, որ ամբողջ Հայաքի դուրանը դիա-
կոյտ դարձաւ»²¹։

Հայէպի թշնամի գօրքերուն զէմ կռուին մասնակցած սասունցի
կտրիճներուն մասին յիշողութիւն մը կը պարունակէ նաեւ հետեւեալ
դրուագը։

Դուշմաններ խորհուրդ արին,

Հալաբա թագաւոր հրողկեցին Մասնա քաղաք,

Մօտ Չենով Յովան,

Ասացին. - Մենք յիմացիր ենք՝

Մասնա քաղաք շատ կտրիճ փեռլվան կա.

Մէկ փեռլվան ճամբխես իկա էտտխ.

Իսա տէխ մարդ ըմ կա՝ շատ կտրիճ ի,

Ենոր սպանի՝ մենք քեզ եօք քաղաք փեշքեշ կը տանք²²։

Ահա նաև զրուագ մը, ուր կը պատմուի Հալէպի մէջ թշնամի երկու ժողովուրդներու մասին։ Դաւիթ կը պատժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը եւ հաշտութիւն կը հաստատէ անոնց միջեւ։

Հալրու մէջ գարրին էրգու ազգի ժողովուրթ.

Ըղ ժողովուրթներու մէջ մեծ գոյիներ գար,

Դաւիթ գանչից ըղ ազգերու մեծերուն, ասից.

- Բաս ք գոյի էնիք, խեղճ ժողովուրթին գտորիք,

Տուք ձրգի ըրիհաք նստէք:

Դաւիթ զէղ էրգու մեծերու թիւերուց բոնեց,

Անուց թիւեր գտորաւ:

Ըր գտորաւ, ժողովուրթ օխացաւ,

Ըր Դաւիթ ժիր մարթ ք,

Ժողվաւ Դաւիթ գուշտ ու պոլոր²³:

Առաջին հայեացքով, Դաւիթի Հալէպ քաղաքին հետ կապը, կրնայ տակ վիպական թուիլ։ Դժուար է պատմականն ու վիպականը զատորոշել, սակայն դիւցազնավէպին պահպանած պատմական այս յիշողութիւնները աւիթ կու տան ենթադրելու, որ «Հալրու տիրող Դաւիթն» իրօք ունեցած է նախատիպար, որ ոչ միայն ետ մղած է թշնամի զօրքը, այլև հետապնդած ու հալածած է «եքտուրը» (մինչեւ) Հալէպ եւ տիրած քաղաքին²⁴:

Այս իմաստով առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն Հալէպի բերդին մասին պահպանուած բանաւոր աւանդութիւններն ու գրոյցները։ Այսպէս, համաձայն աւանդութեան, Հալէպ քաղաքին մօտ, բարձր բլուրի վրայ գտնուող բերդը կառուցած է Սասունցի Դաւիթը։ Ամէն օր, լուսարացին, Քուուկիկ Զալալին հեծած, Դաւիթ մէկ ակնթարթի մէջ հասած է Հալէպ, աշխատած բերդին շինարարութեան վրայ եւ երեկոյան դարձեալ մէկ ակնթարթի մէջ վերադարձած է Սասուն²⁵։ Հալէպի բերդը կառուցելէ, դարպասները կախելէ ետք, Դաւիթ գուրգը (մական) գութանի շղթայով կախած է դարպասին վերելը, որ մինչեւ այժմ սասունցի ականատեսներու վկայութեամբ «կը մնայ տեղը»։ Ահա նաև վէպին մէջ տեղ գտած Դաւիթի՝ Հալէպի բերդը շինելու մասին զրուագը։

Դաւիթ ուր պերթ շինեց, թըմամեց,

Բաղանին էրկրթ տուրնին էցկեց,

Չուր թովուգ տռան վերեւ գախեց, խըլիմցուց,

Հըտտը ըսօր տըք հանըր գախուգ ք²⁶:

Ուշագրաւ փաստ է, որ անցեալին Հայէպի մէջ նոյնպէս ծերունիներ կը վկայէին, թէ իրենց աչքով տեսած են բերդին դարպասէն կախուած հսկայական գուրգը, որ Դաւիթի գուրգն էր:

Մէկ այլ պատումի համաձայն, Դաւիթ իր ձեռքի տասներկու սուրերը նոյնպէս կը կախէ բերդին մէջ, որոնք մինչեւ օրս կախուած կը մնան «մէջ բերդին»²⁷:

Ըստ բանաւոր ականդութեան, Դաւիթի բերդը կը գտնուէր Հայէպի Ուրբաթ պազարի կեդրոնը, «Արարան» տեղ մը կառուցուած բլուրի մը վրայ: Բերդը շրջապատուած էր 25-30 մ. խորութեամբ փոսով, որ վտանգի պարագային ջուրով կը լեցուէր, պաշտպանութեան օղակ ստեղծելով բերդին չորս կողմը. ականդութիւնը կ'աւելցնէ, թէ «այդ աւազանի միայն մի կողմի վրայ կամուրջ է կապած»²⁸: Հետաքրքրական է, որ սասունցի վիպասացին այս նկարագրութիւնը ամէնեւին երեւակայածին չէ, ընդհակառակը, լիովին կը համապատասխանէ մինչեւ օրս կանգուն, գրեթէ անաղարտ մնացած բերդին արտաքին տեսքին: Սասնայ Մանրու ուշադիր ընթերցումը կը յանգեցնէ այն եզրակացութեան, թէ՛ Բերդին մանրամասն նկարագրութիւնները, փաստօրէն լրացուցիչ ապացոյցներ են Հայէպի հետ Սասնոյ ժողովուրդին ամենաիրական կապերուն, միաժամանակ կը վկայեն վիպական անձերու եւ իրադարձութիւններու երբեմնի ճշմարիտ գոյութեան մասին:

Կարգ մը պատումներու մէջ Դաւիթը Սասուն-Հայէպ ճանապարհին, ամէն անգամ քար մըն ալ կը դնէ Տիարպեքիւրի պարիսպին վրայ եւ այսպէս «ձեռանց» կը շինէ նաեւ Տիարպեքիւրի պարիսպը.

...Լուսուն գելնէր գէրթեր, քար մը վերցեր ջանփից,

Գըտանէր, գըշինէր գԴիարբաքյու բաւան,

Գընցնէր, էրթեր Հալաբ:

Գըշինէր գՀալաբ պերթ,

Հըտող իրգուն էլլը տառնէր, գիկէր Սասուն²⁹:

Պատահական չէ նաեւ Հայէպ-Տիարպեքիւր պատմական այս աղերսը: Հին, նշանաւոր Ամիդ քաղաքը, Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան օրով կը հանդիսանար Միջագետքի քաղաքական կեդրոնը: Ամենավաղ ժամանակներէն ե՛ւ Հայէպը, ե՛ւ Տիարպեքիւրը Սասնոյ ժողովուրդին համար պանդխտութեան ու առեւտուրի հիմնական կեդրոններ էին:

Որոշ պատումներու մէջ տեղ գտած են նաեւ Դաւիթի ձիուն քարէ մսուրին մասին յիշատակութիւններ: Սասուն-Հայէպ ճամբու կիսուն՝ Ղարաժտախի սարին վրայ, Դաւիթ իր ձիուն համար քարէ մսուր կը շի-

նէ, որպէսզի Մասունէն Հալէպ անցած-դարձած միջոցին ձին կերակրէ-
«Ըդ սնոր Հալքա, Սասնու օսնփու գեսն ըր...»³⁰ :

Արտակարգ գեղեցիկ աւանդութեան կը հանդիպինք Դաւիթի՝ բեր-
դը կառուցելու հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կը պատկերուի Դաւիթի
առասպելական արագաչարժութիւնը:

Օր մըն ալ Դաւիթ Հալէպի ճամբուն վրայ կը հանդիպի քամիին, քա-
մին կ'ըսէ.

- Դաւիթ օս'ն, գաննի՛, էրթանք հրտ իրար:

Դաւիթ ըսեց քամուն. - Քամի՛, խուրպան,

Ես չըմ աղբի՛ գաննի քրզի.

Տուն ուր դեսնաս ծառ մը, պուլ մը,

Սար մը, ծոր մը, գնիզ մը՝ գրգըրիս ուրանք,

Չըմ գաննի քրզի³¹:

Հալէպէն վերադարձին Դաւիթ դարձեալ կը հանդիպի քամիին ու կը
յանդիմանէ գայն.

- Ես գացի Հալքա,

Ընքա'ն գործ գատարըցի, տարցա էգը,

Տըռ տու չըլքա ճանփեսն գես չըս արի³²:

Բնորոշ են դիւցազնավէպին զանազան պատումներուն մէջ տեղ
գտած այն դրուագները, որոնք կը վերաբերին Հալէպի բնութեան ա-
ռանձնախտկութիւններուն: Բոլոր այդ մանրամասնութիւնները կ'ար-
տացոյցեն ոչ միայն դիւցազնավէպն ստեղծող ժողովուրդին բնութեան
հանդէպ զգայուն վերաբերմունքը, այլ նաեւ Հալէպի բնաշխարհին մա-
սին սասունցիներուն իրական պատկերացումները: Ահա քնարական
դրուագ մը Մհերի ճիւղէն՝ «Հալքաու թագաւորի աղջիկ» Գոհարի առա-
ջին հանդիպումը Մհերին հետ եւ անոր զգացումներու արտայայտու-
թիւնը խտացնող հոգատարութիւնն ու գորովայի վերաբերմունքը հան-
դէպ նշանածը: Մհեր քնացած է պզտիկ «չատըրիս» տակ, ոտքերը
դուրս մնացած են՝ Հալէպի այրող արեւուն տակ, Գոհարին «ախրտը կը
ցալի» ու կը զգուշացնէ.

- Մհեր, Մհեր, զգու կաց, ըստեղ Սասնայ արեւը չի, Հալէպի ա-
րեւն ա, քրզի կը գարկա³³:

Ահա նաեւ դրուագ մը, ուր Սասնոյ ջրառատ, լեռնային առուակնե-
րով ու աղբիւրներով հարուստ բնաշխարհին կը հակադրուի Հալէպի
ջրագուրկ բնութիւնը, ջուրը հորերէն ստանալու իրողութիւնը.

Իսկի օտը Հալքաքա վերա չէր գընդընը,

Ինչ որ կըրէ՝ խորու օտը էր³⁴:

Գրեթէ բոլոր պատումներուն յատուկ են Հայէպի առնչուող բազմաթիւ դրուագներ, որոնց մէջ յտակօրէն կը պատկերացուին Հայէպ քաղաքն ու անոր բնորոշ մանրամասներ: Պատումներուն մեծ մասին մէջ Խանդութի հասակն ու գեղեցկութիւնը ուղղակիօրէն կը համեմատուին Հայէպի գագի³⁶, շաքարի, բամպակի եւ այլ իրականութիւններու հետ:

Ահա թէ ինչպէս Դաւիթի մօտ եկած աշուղները կը հիւսեն Խանդութի գոփքը.

Թէ կը հարցնես իրան ըսպիտըկութիւն,

Քանց զբամբակ ըսպիտակ է.

Թէ կը հարցնես իրան ծամեր,

Հալարի ու կէս է, ոսկի գուն վառվոյ,

Թէ կը հարցնես իրան բոյն,

Իրեք հալարի գագ է,

Աշխարհի մէջ ո՛չ կար նը, ո՛չ լէ կը ճարոյի³⁶:

Երբեմն մանրամասն, երբեմն հպանցիկ այս վկայութիւնները (Հալարա քաղքը, Հալարու դուրան, Հալարու պալատ, Հայէպի գարպասներ, Հալարու թագաւուր, Հայէպի բերդի շինութիւնը, Դաւիթի գուրգը, 12 թուրերը, Հալարու արեւը, ջուրը, եւն.) հաւաստի վկայութիւններ են, թէ՛ դիւցազնափէպի ստեղծման ժամանակներուն արդէն Սասնոյ ժողովուրդը ծանօթ էր Հայէպ քաղաքին, անոր տեղանքին, պատմամշակութային իրականութիւններուն:

Արդարեւ, ի՛նչ կապ եւ պատմական հիմք կրնայ ըլլալ Հայէպի բերդին հետ Դաւիթի, աւելին՝ ականատեսներուն այնքան ստոյգ նկարագրութիւններուն միջեւ:

Վերջերս, ազգագրագէտ-բանահաւաք Արուսեակ Սահակեան Սասնայ Ծռերու Դ. հատորին ընդարձակ յառաջարանին մէջ, անդրադառնալով Սասնայ Ծռերու եւ Հայէպի պատմական առնչութիւններուն, կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ՛ Հայաստանն ընդհանրապէս, եւ Սասունը մասնաւորապէս պատմական ամենավաղ ժամանակներէն, արարական տիրապետութենէն ալ շատ առաջ, սերտ կապեր ունեցած են վաճառաշահ, առեւտուրի կեդրոն Հայէպ քաղաքին հետ³⁷:

Արամ Ղանայանեան, իր Աւանդապատումին մէջ կը հաստատէ թէ վերը նշուած Դաւիթի Հայէպի բերդի աւանդութիւնը պատմական հիմք ունի եւ արձագանգն է Եգիպտոսի հետ Սասունի բնակչութեան յարաբերութիւններուն՝ էյուպեան կամ էտլեան հարստութեան շրջանին³⁸:

Վերոյիշեալ մեկնարանութիւնները, պատմական ճշմարտութեան համապատասխանելով հանդերձ, ամբողջական չեն:

Պատմական բոլոր փաստերը, ինչպէս նաեւ Հայէպի իրր պանդխտութեան հիմնական կեդրոն հանդիսանալու հանգամանքը հիմք ընդունելով կարելի է եզրակացնել, որ Հայէպի առնչուող պատումները արձագանգն են պանդխտութեան ճանապարհով Սասուն հասած Հայէպ քաղաքին մասին նկարագրութիւններուն, գրոյցներուն, որոնք ուղղակիօրէն իրենց արտացոլումը գտած են ինչպէս դիւցազնավէպի, այնպէս ալ բանաւոր գրոյցներու, աւանդութիւններու մէջ: Ի մասնաւորի, երբ նկատի առնենք այն իրողութիւնը, որ վէպը իր հիմնական մասով պատմական է, բայց փամանակի ընթացքին, սերունդէ սերունդ բանաւոր աւանդութեամբ աճած, զարգացած է զանազան վիպական եւ առասպելական պատումներով, որոնց մէկ մասը քաղուած է ժողովուրդին մէջ տարածուած գրոյցներէն: Այս իմաստով ակներեւ է թափառական գրոյցներու ուղղակի ազդեցութիւնը մասնաւորաբար ճշգրիտ եւ հարազատ նկարագրութիւններու պարագային: Կասկածէ վեր է, որ բերդին պատկերաւոր նկարագրութիւնները ականատեսի իրական վկայութիւններ են, որոնց տարրեր ձեւակերպումներուն կը հանդիպինք վէպի զանազան պատումներուն մէջ:

Հայէպը թէեւ հեռաւոր, սակայն սրտամօտ, հարազատ վայր մըն էր սասունցիին համար, ուր կը գտնուէին իր «ղարիպ մնացած» զուակներն ու մերձաւորները, իսկ Հայէպի ամրակուռ եւ հսկայ բերդը, սասունցիին մտապատկերին մէջ միմիայն Սասունցի Դաւիթի պէս գերուժի տէր դիւցազնը կրնար կառուցել:

Սահակեան իրաւացիօրէն կը նկատէ, որ նշանաւոր այն բոլոր տեղավայրերը, որոնք իրենց ղիրքով, դերով, կառուցման ձեւերով ազդեցիկ էին, կը կապուէին Դաւիթի անուան հետ³⁹:

Սասնայ Մաւր ժողովրդական վէպի ազգագրական տարրեր շրջաններու մէջ գրառուած պատումներուն համեմատական քննութիւնը եւս կու գայ հաստատելու սոյն հետեւութիւնը, երբ նկատի առնենք, որ Հայէպի եւ անոր առնչուող նիւթերը առաւել յատուկ են Սասնոյ պատումներուն, մինչ Մոկսի, Ծատախի, Մշոյ, Գաւաշի, Հայոց Զորի եւ այլ պատումներու մէջ Հայէպը առաւելարար կը յիշատակուի իրրեւ պատմական դէպքերու թատերաբեմ, որուն հետ կ'առնչուին վիպական հերոսները, սակայն այս պարագային կը բացակային տեղանքին մանրամասն եւ ճշգրիտ նկարագրութիւնները (Դաւիթի Հայէպի բերդը կառուցելու եւ այլ մանրամասներ): Ակնյայտ է, որ Սասնոյ պատումները, պահպանելով հանդերձ վէպին դասական կառուցուածքը, կը տարբերին իրենց

յատկանիշերով եւ որոշակի փոփոխութիւններու ենթարկուած են ներքին սիւժէտային իմաստով:

Ազգագրական տարրեր շրջաններու պատումներուն յատուկ են իրական ղէպքերու եւ ղէմքերու պատմական յիշողութիւնները, որոնք արձագանգն են Սասնոյ եւ Հայկպի միջեւ հնազոյն ժամանակներու ռազմական, տնտեսական կապերուն: Բոլոր այս պատումներուն մէջ սասունցի վիպական հերոսները հանդէս կու գան մերթ իրբեւ Հալարի թագաւորներուն ղէմ կուուող եւ յաղթող դիւցազուններ (Մհեր կը ջարդէ Հալարի եւ Մարայ թագաւորները, Մհեր կը կուուի Հալարայ թագաւորի որսորդներուն ղէմ, կը սպաննէ զանոնք, եւ գերի կը բռնէ թագաւորը)⁴⁰, մերթ իրբեւ խնամիներ (Թագաւորը կը խոստանայ իր Գոհար աղջիկը կնութեան տալ Մհերին, Մհեր կ'ամուսնանայ Հալարի թագաւորի աղջկան հետ)⁴¹, մերթ իրբեւ Հալարու թագաւորներ (Մհեր կը մերժէ Սասուն վերադառնալ եւ կը թագաւորէ Հալարու վրայ՝ «նստեց Հալկպի քախտն»)⁴², մերթ իրբեւ թշնամիներուն ղէմ կուուող հերոսներ, փրկարար, ապաւէն ուժեր (Մհեր կը կուուի Հայկպի թշնամի զօրքին, քառասուն դեւերուն ղէմ, կը սպաննէ մարդակեր պառաւը, կ'ազատէ Հալարայ քաղաքը հարկերէ)⁴³ եւն.:

Այսպիսով, Սասնայ Մուր ժողովրդական վէպը կը ներառնէ թէպէտեւ փոքրագոյն ու մարմրուն, սակայն իւրաքայտուկ պատմականութեամբ օժտուած տարրեր, որոնք ուղղակիորէն կ'առնչուին Սասնոյ եւ Հայկպի միջեւ գոյութիւն ունեցող բազմաբովանդակ կապերուն, որոնք չնկատելը անհնար է:

Հայկպ քաղաքին առնչուող նիւթերը առանձնապատուկ տեղ կը գրաւեն Փոքր Մհերի ճիւղին պատկանող պատումներուն մէջ: Ե՛ւ վիպական-առասպելական, ե՛ւ պատմական-իրական միջադէպերով հարուստ պատումները իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ, խիստ կը տարրերին գաղափարական իմաստով: Մհերը իր ծնունդէն արդէն կը կապուի Հայկպ քաղաքին: Պատումներէն մէկուն մէջ Մհեր կը ծնի ափր գոց, «քաղաք քաղաքով» չեն կրնար անոր ձեռքը բանալ, երբ «խեր կը գայ» ձեռքը կը բանան, ափին մէջ գրուած է՝

Դու անմախ որտի ես.

Բու գիր Հալարն ա,

Բու տեղ Ակուիու քարն ա...⁴⁴:

Մհերի ափին մէջ գրուած գիրը, որոշակի ակնարկ է անոր յետագայ ճակատագիրին: Մհերը ի սկզբանէ հեռացուած է հայրենի տունէն ու ժողովուրդէն, ան կը մեծնայ Սասունէն հեռու՝ «օտարութեան» մէջ,

մօրենական մեծ հօր երկրին մէջ: Դիւցազնավէպին առանցքային դրուագներէն է հօրը հետ Մհերին բախման միջադէպը. Դաւիթ կ'անիծէ որդին, դատապարտելով զայն անժառանգութեան եւ անմահութեան:

Բերուած հատուածին մէջ, ակնյայտ է շեղումը էպոսի բուն կառուցուածքէն: Եթէ Դաւիթի անէծքը՝ Մհերին անմահութեան դատապարտումը եւ ժայռի մէջ փակուելու դրուագները կը համապատասխանեն Մասնայ Մուերու աւանդական կառուցուածքին, ապա Մհերի ճակատագիրն ու Հայէպի աղերսը անկախ են եւ ամէնեւին յատուկ չեն էպոսի բուն օրինաչափութիւններուն: Սակայն, առաջին հայեացքով մութ եւ անմեկնելի այս աղերսը նոյնպէս օժտուած է իւրայատուկ պատմականութեամբ եւ ուղղակիօրէն կը կապուի ժողովուրդի պատմական բախտին եւ աշխարհընկալման հետ: Այստեղ հիմնական գաղափարը հանդէս կու գայ վերափոխուած ու վերաիմաստաւորուած կերպով: Մասնայ Մուերը ստեղծող ժողովուրդը պատմութեան ընթացքին անմիջականօրէն կրած է պանդխտութեան պատճառած բազում չարիքները, որ բնականաբար իր արտացոլումը պիտի գտնէր նաեւ Մասնայ Մուեր էպոսին մէջ:

Մնողներուն մահէն ետք, Մհեր գրկուած է իր հայրենի ժառանգութենէն: Չենթարկուելով Չէնով Օհանի կնոջ գայթակղութիւններուն, ան գրպարտութեան գոհ կը դառնայ ու կ'արտաքսուի տունէն: Սասուն աշխարհէն մերժուած Մհերը ծնողներուն գերեզմանին վրայ կու լայ ու կը կանչէ.

- Խերիկ, վի՛ր իլի, խերիկ, վի՛ր իլի,

Մասման տնէն բերար իմ իլի,

Ախշրքի իրիսին բերար իմ մնացի...⁴⁵:

Աստուծոյ հրամանով ձայն կու գայ հօր գերեզմանէն.

Գացիր դավրանը ձեռնէս,

Թափիր մազըն մուրուստս.

Քու գիր Հալար գրած ա.

Քու տեղ Ակուփու քարն ա...⁴⁶:

Ապա կը լսուի մօր ձայնը.

- Ո՛րդի, գացի մըջալնը ձեռնիս,

Թափի մագիրն իրիսիս,

Գնա՛ Հալարա քաղաք՝

Քու խաց քիտուկ ի,

Քու եմակ եփուկ ի...⁴⁷:

Զարմանալի չէ՞՞ րանաստեղծական գողտրիկ այս հատուածը, որ ներքին նրբագիծով մը կը կապուի պանդխտութեան գաղափարին, իր

խորքին մէջ արտացոլելով հայրենի եզերքին մէջ չարին կողմէ հալածուած, մերժուած ՄՆերի (պանդուխտին) հոգեբանութիւնը, եւ ծնողներուն իմաստուն խորհուրդը՝ «իր տեղ հալարու հողն էր» (պանդխտութեան ապահով վայր), հո՛ն է որ անտերունչ պանդուխտը կրնար իր հացը ճարել, իր ապրուստը հոգալ: ՄՆեր ճակատագրով դատապարտուած է միայնակ ըլլալու («Ախշրքի իրիսին բերար իմ իլի...»), ահա այս գաղափարը անկասկած խոր հետք ձգած է ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ եւ ժամանակի ընթացքին էպոսին հաղորդած է ժողովուրդի պատմական ճակատագրէն անբաժան՝ պանդխտութեան երեւոյթն ու անկէ բխող կենսափորձի լրացուցիչ մանրամասներ:

Հայէպ քաղաքին վերաբերող դրուագներուն մէջ լայն արձագանգ գտած է սասունցիներուն Հայէպի մէջ հաց վաստկելու, հացը Հայէպէն ստանալու պատմական իրողութիւնը: Կարգ մը պատումներու մէջ կը հանդիպինք ստոյգ ակնարկութիւններու՝ «Սասունայ հաց Հալէպայ կու գար»: Ընդ որում, այստեղ դրսեւորուող «հաց» ի խնդիրը պէտք է ընդունիլ երկակի իմաստով: Հացը այս պարագային ե՛ւ ապրուստի միջոց է, ե՛ւ աշխատանք, ե՛ւ գոյութեան իմաստ եւ վերջապէս՝ Սասնոյ ժողովուրդին համար կենսական նշանակութիւն ունեցող Հայէպէն ներմուծուող բուն հացամթերք:

Չանագան պատումներու մէջ առկայ են իւրայատուկ պատմականութեամբ օժտուած դրուագներ, որոնք ժամանակի ընթացքին վիպական զարգացման ու փոփոխութիւններու ենթարկուելով, որոշակիորէն կը կրեն Հայէպի հետ առեւտրա-տնտեսական յարաբերութիւններու, պատմական անցուդարձերու անմիջական ազդեցութիւնը: Այս առումով ամէնէն բնորոշը՝ ՄՆերին առիւծի դէմ կռիւին դրուագն է: Պատանի ՄՆերը զօտեմարտի կը բռնուի Սասնոյ ճամբաները փակող, սով եւ թանկութիւն պատճառող առիւծին հետ եւ յաղթելով կ'ազատէ Սասունը սովէն: Նախապէս, երբ Սասնոյ ժողովուրդը ՄՆերին զիմելով կը խնդրէ ճար մը գտնել, ՄՆեր կ'երթայ Քեռի Թորոսին քով ու մանուկի պարզամտութեամբ կը հարցնէ.

Մեր հարցուց. - Ինչի՞ց է հաց չըկայ.

Կարկո՞ւտ գարկէ, քամի՞ն քաղէ,

So՞ քն է տուէ...

Քեռին ասաց. - Չէ, էտուց չէ:

Մեր երկիր վար ու ցանք քիչ է.

Մեր հաց Շամա, Հալէպա կը գար:

Չէ, մէկ առիւծ է լուս ընկէ...

Ճամբան կտրեց ճամբորդներէն.

Գարդ ու Էրթացող հատաւ.
Մարդ չի կարնա ճամբայ Էրթայ՝
Շամից Էստեղ, Էստեղից Շամ.
Էտո՛ր համար հացի պակաս
Ու քանկութիւն ընկաւ աշխարհ⁴⁸ :

Ահա, ժօտաւորապէս այսպիսի վիճակ ստեղծուած էր Հայաստանի մէջ սեյճուքներու արշաւանքներէն ետք, որոնք շատ չանցած պիտի ողորէին բովանդակ Փոքր Ասիան, Ասորիքն ու Պաղեստինը: Հետաքրքրական նմանութեամբ կը նկարագրէ Ուռհայեցին սեյճուքներուն նուաճումները. «...Վասն զի արեանարքու եւ գազանացեալ ազգն Թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր եւ ի գերութիւն. եւ արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, եւ հատաւ կերակուր հացի, եւ սրտով եւ եւ գերութեամբ հատան մշակք եւ վաստակաւորք, եւ առհասարակ տարածեցաւ ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելից, եւ եղել ատերակ աշխարհն Հռոմոնց, եւ ոչ ուրեք գտանէին հաց, եւ կամ դադար հանգստեան մարդոյ...: ...Եւ զայս ամենայն աչք մեր տեսանէին»⁴⁹ :

Պատմական հաւաստի տեղեկութիւններ կը պարունակէ նաեւ սասունցի վրպասացի մը հետեւեալ հաղորդումը. «Մասունը հողագործի էր, լեռնային, ուրեմն եւ՝ հացագործի, աշխատանքի ու ապրուստի միջոցներից գործի», Սասնոյ ժողովուրդի ապրուստի միակ միջոցը Հայէպի մէջ աշխատանքն էր: Այդ պատճառով ալ Դաւիթը բարեկամական կապեր կը հաստատէ Հայէպի ամիրային հետ, անկէ արտօնութիւն կը ստանայ, որ ազատ առեւտուր ու ելումուտ ըլլայ Սասնոյ եւ Հայէպի միջեւ, որպէսզի սասունցիներուն հնարաւորութիւն տրուի աշխատել Հայէպի մէջ եւ ինք ալ կ'իրականացնէ պայմանը, Հայէպի մէջ կը կառուցէ բերդ մը սասունցի աշխատաւորներու ձեռամբ⁵⁰ :

...Ու Հալապա Ամիրայից ջոջ ամր էկաւ,

Օր ազատ արտիլ-իգել էղնի մէջ Հալպին ու մէջ Մասունին:

Մէջի Մասունը շատ սարով էղնելու համար

Շատ ցորեն, գարի չըր իգէ,

Էնոր համար ժողովուրդ շատ աղքատ ար.

Ըր ապրել մնակ օր Հալապի աշխատանքն էր:

Դաւիթ լէ ըր ժողովրտի ապրելու համար

Բարեկամ էղաւ հատ Հալպի Ամիրայի գլխատրին

Ու էտ Ամիրայի գլխատրի ամրով

Դաւիթ մաչ Հալպա քաղաքին
Բերդ մը շինեց ըր ժողովրդով⁵¹։

Չափազանց ուշադրաւ այս դրուագը, կարելի է ընդունիլ իբրեւ ամենագորաւոր փաստարկ Սասնոյ ժողովուրդին Հայէպի հետ ունեցած հնագոյն կապերուն, սակայն այն կը պարունակէ նաեւ բացառիկ հարազատութիւն ներկայացնող նրբերանգ, որ կարելի չէ չըջանցել։

Ամենահին ժամանակներէն հացագործութիւնը եղած է զաղթական եւ պանդուխտ սասունցիներուն հիմնական զբաղումը Հայէպի մէջ։ Եւստիպիան, պանդուխտ սասունցիներուն մենաշնորհը եղած են հացագործութիւնն ու յարակից արհեստները։ Հայէպի մէջ սասունցի տարրը առաւելաբար ճանչցուած էր իբրեւ հացթուխ, փռապան, ջաղացպան։ Այս զուգադիպութիւնը անշուշտ պատահականութիւն չէր կրնար ըլլալ։ Թերեւս այն արդիւնքն էր Սասնոյ եւ Հայէպի միջեւ մասնաւոր համաձայնութեան մը։ Որոշ փաստեր հիմք ընդունելով կարելի է նաեւ ենթադրել, որ սասունցիներուն հացագործութեան եւ յարակից արհեստներուն առանձնաշնորհումը զաղութիւն մէջ, կու գար պատմական այդ ժամանակներէն, որ շարունակուեցաւ նաեւ յետագայ դարերուն։ Ասոր լաւագոյն վկայութիւններէն կարելի է ընդունիլ այն փաստը, որ հինէն ի վեր տեղացի արար ժողովուրդը սասունցի փռապաններուն տուած էր «սուսանի» (սասունցի) կոչումը, մինչեւ անգամ «սուսանի» եզրը հումանիշ դարձած է փռապան (հացագործ) բառին։ Մեր օրերուն իսկ, գիւղական շրջաններու մէջ պահպանուած է հացի տեսակ մը որ կը կոչուի «սուսանի» հաց։

Թերեւս պէտք չէ սոսկ պատահական զուգադիպութիւն տեսնել նաեւ դիւցազնավէպին մէջ տեղ գտած Սասնայ Ծռերուն Հայէպի մէջ հաց թխելու իրողութիւնը։ Մհեր քառսուն դեւ եղբայրներուն հետ Հայրաքաղաքը հասնելով կ'ըսէ «Իս խնոր կ'ենիմ, խաց կը թխիմ» եւ «Մհեր փոռ վառից, խաց թխից»⁵²։

Ի վաղուց անտի, սասունցիին հիմնական զբաղումներէն եղած է ամսանապահութիւնը, պարագայ մը որ լայնօրէն իր արձագանգը գտած է Սասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին մէջ։ Ժողովուրդին կերպարը իր մէջ խտացուցած դիւցազն Դաւիթը (Մհերը) հորթարած է, հովիւ ու գառնարած, ամէն օր սարերը կ'երթայ հովուութեան, ազատ-անարգել կը շրջի հեռու եւ մօտ քաղաքներուն մէջ։

Մհեր մեծըցաւ, ելաւ ուժ տեխ առաւ,
Հրտտը օր-ուր տարեզան էլաւ,
Երգընցաւ, էլաւ կըց քարտի մը։

Ըճճ օր գերթեր սարեր գօլորդեր, նեճրութն գէներ.
Գերթեր հրտաղ Մսրը, հրտաղ Հալաթ, հրտաղ Մտրմպոլ,
Հրտաղ Շամ, հրտաղ Բաղդատ...⁵³ :

Եթէ նկատի չառնենք տարածքային վիպական ազատութիւնը, ապա Սասնայ Մոերուն՝ խաչնարած հովիւներուն Հալէպ, Ստամպուլ, Շամ, Պաղտատ քաղաքներուն մէջ յայտնուիլը նոյնպէս պատմական որոշակի հիմք ունի:

Անասնապահութիւնը, անոր զուգրնթաց նաեւ անասուններու առեւտուրը գլխաւոր եւ հիմնական տեղ կը զբաղեցնէր Սասուն-Հալէպ առեւտրա-տնտեսական կապերուն մէջ: Անասուններու վաճառքը գլխաւորաբար կ'իրականացուէր Հալէպի մէջ, ամենայն հաւանակա-նութեամբ, տեղւոյն հայ վաճառականներուն միջոցով:

Ինչպէս կը վկայէ Վարդան Պետոյեան, ժամանակի ընթացքին Սասնոյ մէջ ձեւաւորուած էր անասնապահութեան եւ առեւտուրի յատուկ կարգ, որուն համեմատ կ'իրականացուէր առեւտուրը:

Սասնոյ մէջ առեւտրականները «թեճիլ» (արար՝ առեւտրական) կը կոչուէին: Անոնք գլխաւորաբար կը զբաղէին անասուններու առեւտուրով: Թեճիլները, հարկերը վճարելու շրջանին, համապատասխան գումար կը տրամադրէին անասնատէրերուն, փոխարէնը յաջորդ տարի անասուններ կ'առնէին պարտքի դիմաց: Անասուններու այս առեւտուրը կերպով մը վաշխառութեան վերածուած էր, փոխ տրուած 20 դուրուշի կամ 1 մեճիտիէի դիմաց, յաջորդ տարի դրամ ստացողը պարտաւոր էր վճարել մէկ տարեկան ոչխար, ան այ ձմեռը պահելով ու զարնան արօտին հասցնելով: Գարնանամուտին անոնք կը հաւաքէին անասունները, Սասնոյ լեռնային արօտավայրերու մէջ վարձու հովիւներու միջոցով խնամելէ ետք, աշնան հօտը կը քշէին հեռաւոր վայրեր՝ Տիարպեթի, Հալէպ, Շամ, Մուսուլ եւ նոյնիսկ Պաղտատ եւ կը վաճառէին մեծ շահով: 20 դրշ. ի առնուած այժր կը վաճառուէր 70-80 դրշ. ի, արու ոչխարը՝ 30 դրշ. ի փոխարէն մինչեւ մէկ ոսկիի⁵⁴ :

Անասուններու վաճառքէն զատ աղբիւրներուն մէջ ընդհանուր կարգով կը խօսուի նաեւ գիւղատնտեսական որոշ ապրանքներու առեւտուրին մասին: Սասունցի առեւտրականները սովորաբար տարուան մէջ երկու անգամ՝ զարնան եւ աշնան, Հալէպի հռչակաւոր շուկայ կ'արտահանէին Սասնոյ բնաշխարհին յատուկ բազմատեսակ բնամթերք՝ գիտոր, մեղր, ինչպէս նաեւ բուրդ, այժի եւ գառան մորթ եւն.: Կը ներմուծուէր առաւելաբար հիւսուածեղէն, տպածոյ, մանած, կտաւ, չուխա, ներկեղէն, մեծ քանակութեամբ օճառ, շաքար, համեմ, եւն.:

Մասնոյ եւ Հայէպի միջեւ առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները նոյնպէս յայն արձագանդ գտած են Մասնոյ աշխարհին յատուկ բանահիւսական նիւթերուն մէջ: Նշանաւոր էր յատկապէս Մասնոյ մեղրը, որուն հաշակը տարածուած էր երկրի սահմաններէն դուրս: Մանուկ Մհերը օտարութեան մէջ, Մարայ Մելիքի տան մէջ կը կերակրուէր հայրենական մեղր ու կարագով: Մասնոյ ազգագրական նիւթերէն մեզի հասած են մեղրի շուրջ հիւսուած սքանչելի աւանդութիւններ, գրոյցներ, հեքիաթներ⁵⁰

ՀԱԼԷՊԸ ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Մասնոյ աշխարհի եւ Հայէպի պատմական կապերուն մէջ առանձնաբարտուկ տեղ կը գրադեցնէ պանդխտութեան թեման:

Դեռ միջնադարուն, Հայէպը իր աշխարհագրական եւ տնտեսական դիրքով կարեւոր կեդրոն էր գաղթական ու պանդուխտ հայերուն համար: Ամէն տեսակ ճնշումներէ, ծանր հարկերէ, կեանքի եւ ապրուստի անապահովութենէն խոյս տալով, աշխատանքի ընդունակ տարրերը, յաճախ միայնակ, երբեմն ընտանիքներով, ձգելով հայրենի բնաշխարհը կու գային Հայէպ:

Հայէպ հաստատուած հայ ազգաբնակչութեան մէջ, Ժէ. դարէն սկսեալ նկատառելի թիւ կը կազմէին սասունցի գաղթականները: Մասնոյ յեռնային ու քարքարուտ բնութիւնը, ինչպէս նաեւ թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերուն անընդհատ սուպատակութիւնները, արգելակած էին արհեստներու եւ տնտեսութեան զարգացումը: Այդ է պատճառը, որ Մասնոյ բնակչութեան կարեւոր մէկ հատուածը թէ՛ կեդրոնէն, թէ՛ գիւղերէն կը դիմէր մօտակայ եւ հեռաւոր վայրեր:

Մասնոյ հայութեան ազատատենչ ոգին մղած էր զինք ապստամբութեան, որուն հետեւանքով ան կղզիացած ու մեկուսացած, մատնուած էր տնտեսական ծանր կացութեան: Այսպիսով, Մասնոյ հայութեան Հայէպ արտագաղթը կապուած էր մէկ կողմէն երկրին մէջ տիրող քաղաքական-տնտեսական անկայուն վիճակին, միւս կողմէ՝ Հայէպի մէջ աշխատանքի համեմատաբար բարենպաստ պայմաններուն հետ: Հայէպ կը հանդիսանար սասունցիին պանդխտութեան հիմնական վայրերէն մէկը, ուրկէ փոքրաթիւ պանդուխտներ կ'անցնէին նաեւ մօտակայ Այնթապ եւ Քիլիս քաղաքները: Պանդուխտներուն համար, յատկապէս առաջին շրջանին, յուսալի յենարան էին այն հայրենակիցները, որոնք նախապէս հաստատուած էին Հայէպ: Իւրաքանչիւր ընտանիքէ մէկ, երբեմն նաեւ երկու եւ աւելի տղամարդ կը պանդխտէին քանի մը տարի, որոնց վերադարձէն ետք, զանոնք կը փոխարինէին ընտանիքին միւս ան-

դամները, եւ այսպէս շարունակ: «Տալտրիկի բնակչութեան մէջ,- կը գրէ Ղ. Յովհաննիսեան Սասնոյ պատմութեան նուիրուած իր երկասիրութեան մէջ,- ընդունուած եւ տարածուած էր օտարագնացութիւնը: Բոլոր ընտանիքներից երիտասարդները 3-5 տարով մեկնում էին Հալէպ, աշխատում էին, եւ անհրաժեշտ գումար ձեռք բերելով, տուն վերադառնում»⁵⁶:

Սասունցի երիտասարդներուն Հալէպ պանդխտելը այնքան ընդհանրացած է ժամանակին, որ իր անմիջական արտայայտութիւնը գտած է Սասնոյ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ: Ահա բնորոշ պատահիկ մը.

Լուսնագն աղ պագն իճեր էր
Պագն արեւով լցուել էր,
- Լուսնագ, խտրքան ո՞ր գերքաս,
- Գերքան վրը Հալքա Սարուն,
- Շատ պարիս դար քմ եարուն⁵⁷:

Ահա նաեւ Սասունէն Հալէպ հասած նամակ-հանելուկ մը.
Էստիխ ցանքմ,
Հալէպ քաղըմ⁵⁸:

«Սասունցին դարիպութեան չէր գնում,- կը գրէ Պետոյեան իր Սասնայ Ազգագրութիւնը հատորին մէջ,- իսկ երբ կարիքն ստիպում էր դարիպութեան ճամբան բռնել, միայն Սիրիա, Հալէպ՝ արաբ ժողովրդի հիւրն էր լինում: Ահա թէ ինչու արաբական այդ պատմական քաղաք Հալէպումն են կեդրոնացուած սասունցիները, որոնք մեծ մասամբ հացբովս, ջրադացպան եւ ռանչպարներ են»⁵⁹:

Առհասարակ սասունցիներ Հալէպի մէջ կ'ապրէին աւանդական բարքերով ու սովորութիւններով: Հետաքրքրական է, որ նոյնիսկ երկար տարիներ Հալէպ մնալով, անոնք ոչ միայն հաւատարիմ մնացած են իրենց սովորոյթներուն, այլեւ պահպանած են իրենց տարազն ու գաւառաբարբառը: Արտաւազդ արք. Սիրմէեան իր Պատմութիւն Հալէպի Հայոցին մէջ, խօսելով Հալէպ հաստատուած սասունցիներուն մասին, կը գրէ, թէ սասունցի ազգայինները իրենց իւրայատուկ տարազով եւ կենցաղավարութեամբ յատուկ հետաքրքրութիւն ստեղծած էին Հալէպի մէջ, իրենց վրայ կեդրոնացնելով շրջապատի ուշադրութիւնը, եւ զարմանալի չէ, որ անոնց հայ ըլլալուն մասին գիտէին միայն տեղաբնակ հայերը, ուրիշներ կը կարծէին թէ անոնք այլ ժողովուրդէ մը սերած են⁶⁰, պարագայ մը, որ մինչեւ անգամ առածի կարգ անցած էր տեղացի ժողովուրդին մօտ՝ «Սասունցին ոչ իսլամ է, ոչ քրիստոն-

եայ»⁶¹։ Այս երեւոյթը ունի իր տրամարանական բացատրութիւնը։ Սասնոյ աւանդապաշտ ժողովուրդը, իր առանձնաշատուկ կենսաձեւով եւ բարքերով, ընդհանուր ոչինչ ունէր տեղի հայութեան հետ։ Տարբեր ժամանակներու, ամենատարբեր կողմերէ Հալէպ հաստատուած հայութիւնը դարերու ընթացքին կորսնցուցած էր իր ազգային դիմագիծը եւ կր ներկայացնէր ազգային խայտարղետ գանազանութիւն մը։

Իրաւամբ, իր ազատ լեռնաշխարհին դարերով կառչած սասունցին միշտ ալ դժուարութեամբ թողած է Հայրենի եզերքը։ «Սասնայ մարդ իրաւունք չունի Էրթա, ուրիշ տեղ տուն շինի»⁶², այս էր սասունցիին դարերու ընթացքին արմատացած հոգերանութիւնը։ Բայց երբ դաժան թշնամին կը ստիպէր «ղարիքի աշխարհներ» դիմել, օտարութեան մէջ անգամ, ան կ'ապրէր հայրենիքի կարօտով, միշտ վերադարձի յոյսով, հոգեկան ամուր թելերով կապուած մնալով հայրենի եզերքին, հարազատ բնաշխարհին, բառ ու բանին։

«Ան հայրենիքի սիրով եւ կարօտով գեղուն, անոր հնամենի աւանդութեամբ սնած ու ապրած՝ չէ մոռցած երգն ու տաղը, պարն ու սրինգը իր հայրենի լեռներուն, եւ շարունակ իր աշխատանոցին մէջ երգած ու արտասանած է գողտրիկ երգեր իր հոգեքով սրինգովը»⁶³։ Հետաքրքրական է յատկապէս այն վկայութիւններ, թէ՛ տօնական օրերուն սասունցիներ կը հաւաքուէին քաղաքին կեդրոնական հրապարակը եւ երբ հրապարակով մէկ կը հնչէին հայկական աւանդական գուռնան ու սասունցիներու պարեզանակները, անմիջապէս անոնց շուրջ կը համախմբուէր հոծ բազմութիւն մը, որ հիացմունքով կը դիտէր լեռնցիներուն խրոխտ պարերը, կը հիանար անոնց երգով ու պարով⁶⁴։

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ, ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐ

Նկատեցինք արդէն, որ հին ժամանակներէն ընդհուպ մինչեւ Ի. դարու սկիզբները, եւ անգամ աւելի ետք հացագործութիւնը եղած էր սասունցիներուն տնտեսական կեանքին հիմնական տարրերէն մէկը։ Ադրիւրները կը վկայեն, որ ԺԷ. դարուն արդէն, Հալէպի հացագործութիւնը կեդրոնացած էր հայերու ձեռքը⁶⁵։ 1896ին, Արեւելեան Մամուլի Հալէպի թղթակիցը կը գրէ. «Քաղաքիս գրեթէ ամբողջ հացագործները սասունցի հայեր են»⁶⁶։

Օսմանեան պետական տուրքերու՝ ճիգէի⁶⁷ տոմարական արձանագրութիւններէն⁶⁸ կարելի է յստակ պատկերացում կազմել գաղութին մէջ սասունցիներուն թիւին, ինչպէս նաեւ անոնց հիմնական գրաղումներուն եւ արհեստի տեսակներուն մասին։ Եղած տուեալները համադ-

րելով կարելի է հետեցնել, որ ժԹ. դարու կէսերուն Հայէպի արհեստագործ վարպետներուն մէջ թուային մեծամասնութիւն կը կազմէին տեղացի եւ պանդուխտ հայերը: 1844ի տուեալներով ճիշդէի տուրք վճարած են շուրջ 1000 տեղարնակ հայեր: Հայէպ գտնուող «տարականները» պանդուխտները՝ 100էն 90 յարաբերութեամբ եղած են հայերը, ընդ որում՝ գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն ընդհանուր թիւը 1844ին եղած է 766, իսկ 1849ին՝ 726: Ասոնց հիմնական մասը, 52 առ հարիւրը եկած էր Սասունէն եւ Արարկիրէն: Նոյն արձանագրութեանց համաձայն, Հայէպի մէջ կային 154 սասունցի պանդուխտներ, որոնցմէ 111ը կը գրադէին հացագործութեամբ եւ յարակից արհեստներով, իսկ 39ը՝ բեռնակիրներ էին: Ծիցջէի մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն, Հայէպի 114 հացագործներէն 71ը եղած են պանդուխտ սասունցիներ, իսկ 35ը՝ տեղացի հայեր, ընդ որում տեղացի հացագործներուն մեծամասնութիւնը դարձեալ սասունցիներ էին, որոնք արդէն ժամանակէ մը ի վեր հաստատուած էին Հայէպ: Նոյնն է պարագան նաեւ փռապաններուն: 46 փռապաններէն 36ը եկուոր սասունցիներ էին, իսկ 4ը՝ բնիկ հայեր: Ընդհանուրին մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին նաեւ ջաղացպանները: 5 եկուոր ջաղացպաններէն 4ը սասունցի պանդուխտներ էին:

1880ին Կ.Պոլսոյ Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ Հայէպի Առաջնորդարանի կազմած պաշտօնական մարդահամարը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Հայէպի եւ շրջակայքի գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն մասին:

Այսպէս, մարդահամարի տուեալներուն համաձայն, 1880ին Հայէպի մէջ կային 303 սասունցի պանդուխտներ, որոնք եկած էին Սասնոյ աւելի քան 30 գիւղերէն, ընդ որում՝ մեծամասնութիւն կը կազմէին Մշգեղ (40), Խնձոր[իք] (37), Չըրթըն (35), Թաթուկ (24), Պըլլօն (22), Պէրդշէն (19), Դալարձոր (14), Քաջաւրան (11), Խըլով (10), Քըտաման (11), Բուէ (9) գիւղերու պանդուխտները: Ասկէ գատ, շուրջ 20 սասունցի պանդուխտներ կ'աշխատէին Հայէպի շրջակայ գիւղերուն մէջ, բոլորն ալ ջաղացպան⁰⁰:

Սասուն գաւառի բազմաթիւ գիւղերէն ու գաւառներէն ծայրայեղ ծանր կացութեան մատնուած էր յատկապէս Փսանաց գաւառակը: Այդ է պատճառը, որ պանդուխտներուն գերակշռող մեծամասնութիւնը կու գար յիշեալ գաւառակէն:

Նոյն մարդահամարին պարունակած տուեալներուն համաձայն, Հայէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ սասունցի արհեստաւորները հետեւեալ համամասնութեամբ կ'աշխատէին իրրեւ՝

հացագործ - 213 մարդ

Չաղացպան - 67 մարդ

քիլէճի (ցորեն կշռող) - 1 մարդ

խանճի (խան - խանութ, մթերանոց, որմէ՝ խանութպան) - 20 մարդ

բանուոր - 2 մարդ:

Թուական այս տուեալներէն ականյալ է, թէ սասունցի պանդուխտներուն մէջ որքան լայն տարածում գտած են եւ համեմատական ինչպիսի տեղ կը գրաւեն հացագործութիւնն ու Չաղացպանութիւնը:

Մարդահամարին մէջ կը յիշուին 32 տեղարնակ սասունցիներ եւս, որոնցմէ 30ը ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած են Հալէպի մէջ: Իւրաքանչիւրը միջին հաշուով ունի ընդամէնը 1,6 զաւակ, որ անշուշտ խիստ նուազ թիւ մը կը ներկայացնէ ժամանակին համար: Յատկանշելի է, որ տեղարնակ սասունցիներու պարագային նոյնպէս հիմնական տեղ կը գրադեցնեն համանման արհեստները, անոնցմէ 17ը հացագործ են, 9ը՝ Չաղացպան, մնացեալը՝ այլ արհեստներու տէր⁷⁰:

Վիճակագրական որոշ տուեալներ հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն հետեւելու նաեւ պանդուխտներու թուական աճին՝ ըստ անոնց Հալէպ կեցութեան տարիներուն:

Այսպէս, նոյն 1880ի տուեալներով, Հալէպարնակ 355 սասունցիներէն 118ը Հալէպ հաստատուած էին վերջին մէկ տարուան ընթացքին, 129ը երկու, 26ը՝ երեք, 17ը՝ չորս տարի առաջ: Տաս եւ աւելի տարիներէ ի վեր Հալէպ հաստատուածները փոքր թիւ մը կը կազմէին:

Մարդահամարին մէջ կատարուած նշումներուն համաձայն, սասունցի պանդուխտներուն միջին տարիքը կը կազմէ 26,19: Ասկէ պէտք է հետեւցնել, որ արտագաղթի կը դիմէին հիմնական երիտասարդ, աշխատունակ տարրերը: Նշենք, որ բերուած թիւերը չեն ներգրաւեր իգական սեռը:

Մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն 1881ին Հալէպահայութիւնը բաղկացած է 425 տուն տեղարնակ հայերէ եւ 470 պանդուխտներէ, որոնցմէ 220ը սասունցի⁷¹:

Անշուշտ, վիճակագրական այս տուեալները սասունցիներուն ճշգրիտ թիւը չեն ներկայացնիր, այն պատճառով, որ ժամանակէ մը ի վեր Հալէպ հաստատուած գաղթական ընտանիքներու պարագային վիճակագրութիւններու մէջ չէր նշուեր անոնց ուրկէ եկած ըլլալը, երբեմն ալ իրենք՝ պանդուխտները հարկային եւ այլ պարտաւորութիւններէ խուսափելու համար, հաշուառումներէ դուրս կը մնային:

Նկատելի է, որ յատկապէս 1879-1880ին, Սասունէն արտագաղթը խոշոր չափեր ստացած է, որ հետեւանքն էր նոյն թուականներուն

թրքական կառավարութեան ազգային, տնտեսական ծանր ու ճնշիչ քաղաքականութեան:

Բոլոր տուեայները ի մի բերելով, կրնանք հետեցնել, թէ մինչեւ ԺԹ. դարու 80ականները սասունցիները Հայէպի մէջ կը շարունակէին գերակշիռ դեր պահպանել, սակայն 1880 եւ յատկապէս 90ականներուն աւելի մեծ թափ կը ստանայ պանդուխտներուն ներհոսքը: Այդ ժամանակամիջոցին պանդուխտ արհեստաւորներու թուական աստիճանական աճը զգալի էր ընդհանուր գաղութին բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ԺԹ. դարու վերջին քառորդին հայ կեանքին մէջ տիրող քաղաքական ծանր կացութեամբ ընդհանրապէս, եւ 1894-1896ին Սասնոյ մէջ տեղի ունեցած աղիտալի դէպքերով՝ մասնաւորապէս:

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԱՐ ՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԷՄԵԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորները Հայէպի մէջ ստեղծած էին ինքնուրոյն «էսնաֆութիւն» (համքարութիւն), որուն շուրջ համախմբուած էին սասունցի հացագործները, ջաղացպանները, փռապանները, քիլէճիները:

Հայէպի եւ շրջակայ գաղթավայրերու մէջ արհեստակից հայրենակիցներուն իրաւական եւ տնտեսական կեանքը կարգաւորելու համար էսնաֆը ստեղծած էր յատուկ կանոնակարգ, որով նախանձախնդիր եղած է բարւօքել իր անդամներուն տնտեսական դրութիւնը, ամէն կերպ ջանացած է սատարել օգնութեան կարօտ, աղքատ եւ հիւանդ հայրենակիցներուն:

Արհեստաւորներուն կողմէ ընտրուած ղեկավարը՝ շէյխը, կը գլխաւորէր սասունցիներու համայնքը, կը հարթէր ներքին խնդիրները, արհեստի հետ կապուած անհամաձայնութիւնները, կը վարէր սասունցիներու եւ Առաջնորդարանի միջեւ յարաբերութիւնները, կը հսկէր պետական հրահանգներու գործադրութեան եւն: Արտաւազդ արքեպիսկոպոս, իբր սասունցիներու առաջին շէյխ կը չիշատակէ Մխարիթի, Բանինաց եւ լրջախոհ անձ»՝ ազդեցիկ դիրք ունեցած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքէն ներս: Խոշոր հարստութեան տէր Մխարիթի մեծ յարգանք եւ վստահութիւն վայելած է կառավարական շրջանակներուն մօտ, կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է պետական-գինուորական իշխանութիւններուն, մերթ ընդ մերթ հողացած է բանակին եւ սպայական գորախումբին սննդամթերքը: Սասունցիներու պարագլուխներէն էր Կէրպէն, որ ծանօթ էր իր ազգասիրութեամբ ու քաջագործու-

թիւններով: Անոր մասին կը պատմեն, որ անգամ մը սասունցիներուն գլուխն անցնելով կռուի ելած է ազգապատկան հողերը բռնագրաւած օտարներուն դէմ եւ յաջողած է խափանել ռանձգութիւնը⁷²:

1830ականներուն կէրպէի կը յաջորդէ Մխար Խաչօն, որ իր նախորդին նման, տէրն ու պաշտպանն է տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ եւ ազգային կառոյցներուն: Կը պատմուի թէ հայ եւ մարոնի եկեղեցիներուն նոյն շրջափակին մէջ գտնուելու հանգամանքը յաճախ առիթ տուած է անախորժ միջադէպերու եւ կռիւններու: Մխար Խաչօ միշտ զօրավիզ հանդիսանալով, վճռորոշ դեր ունեցած է խնդիրները ի նպաստ հայերուն հարթելու եւ կարգադրելու գործին մէջ⁷³:

Արխիււային նիւթերուն մէջ, իբրեւ սասունցիներու շէյխ կը յիշատակուի նաեւ Կորէն: Անոր մասին տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ կը կարդանք. «ի վաղուց անդի բնակութիւն հաստատած եւ ամուսնացած է Հալէպ, նիւթապէս լաւ վիճակ մը ունի: Սասունցի թէ ցաղացայան եւ թէ հացագործ բոլոր գաղթականներուն շէյխն է Կորէ: Սասունցոց միջոց տեղի ունեցած շատ դատեր անձամբ կրնայ կարգադրել եւ կրնայ զանոնք համոզել»⁷⁴:

Սասունցիներու պարագլուխներէն կը յիշուի նաեւ Յովհաննէս Աւետիսեան, որուն անուան կը կապուին սասունցիներու ծառայութիւններն ու մասնակցութիւնը գաղութին ազգային, եկեղեցական կեանքին:

Էսնաֆութիւններու մէջ համախմբուած սասունցի պանդուխտները ընդհանրապէս կ'ապրէին աւանդական բարքերով, ընդունուած կարգերու համաձայն: Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ջաղացպաններու, փռապաններու էսնաֆութիւնը ունեցած է արմատացած շարք մը օրէնքներ: Հաւանական է, որ շարք մը սովորոյթներ Հալէպ հասած էին հայրենիքէն՝ Սասունէն, մանաւանդ երբ նկատի առնենք անոնց պահպանողական բնոյթը:

Օրինակ, դաւաճանական արարք կը համարուէր պանդուխտներուն ամուսնութիւնը Հալէպի մէջ: «Այն որ այսպիսի արարք գործէր, կը լքուէր, կ'արհամարհուէր սասունցիներէն եւ յարաբերութիւննին կը խզէին անկէ: Իսկ երբ անոնցմէ մէկուն ամուսնութեան լուրը հասնէր Սասուն, անոր տնեցիք եւ զիւղացիք սուգ կը պահէին, համարելով ամուսնացողը Սասնոյ համար մեռած, յալիտենապէս կորսուած»⁷⁵:

Որքան ալ խտտարարոյ, այնուամենայնիւ այս կարգի օրէնքները կը ծառայէին պանդուխտներուն հարազատ օժախին՝ հայրենիքին հետ կապը պահպանելուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ հայրենի եզերքը վերջնականապէս չլքելու ու չամայացնելու նպատակին: Հակառակ կանխարգելիչ

միջոցներուն սակայն, քիչ չէին նաեւ այնպիսի դէպքեր, երբ ժամանակ մը Հալէպ մնալէ ետք, յարմարելով կեանքի պայմաններուն, պանդուխտներ չէին վերադառնար ու կը հաստատուէին հոն: Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ամուրիներու որոշ թիւ մը, այնուամենայնիւ ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած է Հալէպի մէջ:

Պանդուխտ արհեստաւորներ յաճախ կը դժուարանային գործ գտնել Հալէպի մէջ եւ ստիպուած կ'ըլլային դեգերիլ չըջակայ գիւղերն ու քաղաքները: Այս պարտզան մասամբ կը դժուարացնէր կապը արհեստակիցներուն հետ: Ընդհանուր առմամբ ջաղացպանները տարուան մէջ հազիւ 3-4 ամիս Հալէպ կ'ապրէին, մնացեալ ժամանակը կ'անցընէին քաղաքէն դուրս, չըջակայ գիւղերուն ջաղացքներուն մէջ:

Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանական նիւթերէն կը պարզուի, որ սասունցիներու *էսնաֆը* նոյնիսկ փոստատար ունեցած է: Մեծ դժուարութիւններով ու զոհողութիւններով խնայուած իրենց վաստակը՝ պանդուխտները առաջին իսկ առիթով կ'ուղարկէին երկիր, իրենց հարազատներուն եւ ընտանիքներուն: Դրամը ապահով տեղ հասցնելու պարտականութիւնը ընդհանրապէս կը կատարէին հայրենակից *սայիները* (սայի - արար. փոստատար)⁷⁶:

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Համայնքային համեստ շրջանակներու մէջ սասունցիներ հաւաքարար կ'արձագանգէին հայրենիքէն ստացուած լուրերուն, հետամուտ կ'ըլլային հայրենի երկրին եւ ժողովուրդին շահերը պաշտպանելուն, անոր կարիքները հոգալուն:

1880ականներու սկիզբներուն, Սասնոյ հայութիւնը մատնուած էր օրհասական կացութեան: Թրքական կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով ծայրայեղ չափերու հասած էին թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերու կողմէ գործադրուած բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները: Հայրենի եզերքին ու ժողովուրդին տագնապայի կացութիւնը օտարութեան մէջ գտնուող սասունցիներ կը մղէ բողոքի իր ճայնը բարձրացնել երկրին մէջ կատարուող անօրինակ կեղեքումներուն ու բռնութիւններուն դէմ: 1880 Փետրուարին, հալէպարնակ սասունցիներ, 107 ստորագրութեամբ հանրագիր մը կը ներկայացնեն Հալէպի Առաջնորդարան, վերջնոյն միջոցաւ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեան եւ Անգլիոյ դեսպանին ուղարկելու համար: Այդ նպատակով սասունցիներու Ընդհանուր Ժողովը եօթ հոգիէ բաղկացած յատուկ մասնախումբ մըն ալ կը կազմէ «խնդիրը հետապնդելու եւ

անհրաժեշտը տնօրինելու առաջադրութեամբ»: «Ստորագրեալքս,- կը կարդանք հանրագրութեան մէջ,- մեր Սասնոյ գաւառին մէջ քրտաց կողմանէ ի գործ դրուած հարստահարութեանց առաջքն առնելու համար մենք ամէն մէկերնիս իրաքանչիւր գիւղերնուս երաշխատրներն լինելով, կը պարտաւորուինք այս գործուն համար աշխատիլ, թէ Պատրիարքարանին եւ թէ Կ.Պոլսոյ Անգլիական դեսպանատան հետ հարկ եղած քանակցութիւններն ընելու եւ ամէն ծախքերն հոգալու եւ կարգադրելու, ըստ հարկին մեծամեծ զոհողութիւններ ալ ընելու ենք»⁷⁷: 1880 Մայիս 11ի իր նիստին, Քաղաքական ժողովը կը վաւերացնէ «Սասունցիներուն կողմէ առ Կեդր. Վարչութեան եւ առ Անգլիոյ վսեմ. հիւպատոսն մատուցանելի 107 ստորագրութեամբ հանրագիրը»⁷⁸:

Չեռնարկին հեղինակները դեռեւս մեծ յոյսեր կը կապէին ներկայացուած բողոքագիր-հանրագրերուն հետ: Զբաւարարուելով զանոնք միայն Պատրիարքարան առաքելով, անոնք Հայէպի Առաջնորդարանի միջոցով բողոքագրեր կը ներկայացնէին նաեւ եւրոպական տէրութիւններու հիւպատոսարաններ: Սակայն Սասնոյ ազատատենչ ժողովուրդի խռովայոյց ձայնը զատապարտուած էր լուռութեան մատնուելու: Բոլոր կոչերն ու խնդրագրերը կը մնային օդին մէջ կախուած եւ Սասնոյ հայութիւնը կը շարունակէր հեծել բռնութիւններու եւ կարիքի մէջ:

Ստեղծուած պայմաններուն տակ, համանման բողոքագրեր եւ նամակներ կը հասնէին նաեւ ուղղակի Սասունէն: 1881ի Յունիսին, Սասունէն Պետրոս վարդապետ նամակով մը կը գումէր Սասնոյ ժողովուրդին ծայր աստիճան անմխիթար վիճակը: Ժողովը որոշում կ'առնէ յիշեալ նամակէն օրինակ մը Պատրիարքարան եւ օրինակ մըն ալ, անգլերէնի թարգմանելով, տեղւոյն Անգլիոյ հիւպատոսին ուղարկել⁷⁹:

Մեր ձեռքին է աւելի ուշ՝ 1910ի վերջերուն հալէպարնակ սասունցիներու կողմէ կազմուած մէկ այլ հանրագիր մը, ինչ որ կը վկայէ, թէ սասունցի պանդուխտներուն կապը հայրենիքին հետ միշտ ալ կենդանի եղած է եւ շարունակական: Ի գին ամէն զոհողութեան, անոնք փորձած են որեւէ կերպ օգնել օրհասի մէջ գտնուող իրենց ազգակիցներուն: Այսպէս, Հայէպի Առաջնորդական Տեղապահ Ծահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, 25 Նոյեմբեր 1910 թուակիր նամակով կը դիմէ Պոլսոյ պատրիարք Եղիշէ Դուրեանին, ներփակ ուղղելով նաեւ սասունցիներու կողմէ ներկայացուած հանրագիրը: «Բերիարնակ խռովեալ սասունցի ազգայնոց, - կը կարդանք նամակին մէջ,- առ Օսմ. Երեսփոխանական ժողովոյ»⁸⁰ եւ առ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղեալ ներփակ հանրագ-

րութիւնները մատուցանելով Չեզի, ջերմապէս կը խնդրուի հարկ եղած ազդու միջամտութիւն ընել: ...Բռնութեան, անարատութեան եւ ընտանեկան սրբութեանց վերստին կոխկռտուիլը լսելով, վերստին անարգել շարունակուիլը նաճակներէն ամեն օր իմացող տոյն եղբայրները [սասունցիներ - Վ.Ք.] մեր միջոցաւ կը դիմեն Չերզ Սրբազնութեան...»⁸¹:

Մասնոյ աւանդապաշտ, եկեղեցասէր ժողովուրդը իր գործօն մասնակցութիւնը բերած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքին: Համեստ պայմաններու մէջ անգամ, մշտապէս սատար հանդիսացած է տեղի հայ եկեղեցիին, ինչպէս համայնքային, այնպէս ալ անհատական նուիրատուութիւններով: Թերեւս սասունցիներուն առանձնայատկութիւններէն կարելի է նկատել գաղութին մէջ ազգապատկան կալուածներուն տէր կանգնելու, ազգային եկեղեցւոյ իրաւունքները պաշտպանելու հերոսական զրսեւորումները:

Տակաւին մեր օրերուն, վերլիշելով անցեալը, տարեց սասունցիներ, անթաքօց Հպարտութեամբ կը վկայակոչէին, որ իրենց նախնիները քանիցս հերոսաբար պաշտպանած են Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Թերեւս այդ է պատճառը, որ անոնք ոչ միայն իրենք գիրենք այդ եկեղեցիին տէրն ու պաշտպանը կը նկատէին, այլեւ պատկանելիութեան զգացում մը փոխանցած էին իրենց սերունդներուն:

«Սասունցին իր ընդոժին ծառայախրութեամբ,- կը գրէ Տէր Մկրտտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան, սասունցիներուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ,- շատ օգտակար եղած է ազգային եւ եկեղեցական իրաւունքները օտարներու ոտնձգութեան դէմ պաշտպանելու տեսակէտով»: Նոյն տեղը Մկրտիչ քահանայ կը վկայէ, թէ իր օրերուն դեռ կային տարեց մարդիկ, որոնք կը պատմէին, որ երբ մարտնիթները փորձած են գրաւել Ս. Աստուածածին եկեղեցին, սասունցի Տէր Մարգարեան ընտանիքին գլխաւորութեամբ բոլոր սասունցիները ոտքի ելած եւ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ հերոսական կռիւ տալով, յաջողած են փրկել եկեղեցին օտարներու ոտնձգութենէն»⁸²:

Հալչպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին նուիրաբերուած կարգ մը եկեղեցական, ծիսական առարկաներ իրենց վրայ կը կրեն սասունցի նուիրատուներու եւ անոնց ընտանիքներուն անունները: Նոյն եկեղեցիին հաւաքածոյին ընտիր նմոշներէն է «Յիսուսի Մկրտութիւնը» սրբանկարը, որ ունի հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է պատկերս Սասունցի մահտեսի Ճ[ա]ճօին եւ կնոջն Խանումին եւ որդւոյն

Ազատին, Միասարին, ի դուռն Սր. Մանկանց եկեղեցուն. քվն. ՌՄԵին (1756)»⁸³։

Նոյն եկեղեցւոյ նուիրարբերուած արծաթեայ բուրփառ մը կը կրէ Հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է Սասունցի Գասպարին եւ ծնողաց հոգւոյն՝ ի դուռն Ա.Ք. Մանկանց եկեղեցւոյ։ Թ. Հայոց 1251 (1802)»⁸⁴։

1894ին «Սասունցի բարեպաշտ ժողովրդեան նիւթական ձեռնտուութեամբ» Առաջնորդարանի շրջափակին մէջ կառուցուած է այնքան անհրաժեշտ ջրամբարը⁸⁵։

Հայէպ «դարիպ մնացած» պանդուխտ-արհեստաւորներուն մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն նաեւ տապանագիր արձանագրութիւնները։ Հայէպի Հին գերեզմանատան արձանագրութիւններուն շարքին կարելու թիւ կը կազմեն սասունցիներու տապանաքարերը, որոնցմէ հնագոյնը կը կրէ 1617 թուականը. «Այս է տապան Պարտրանցի՞ [սասունցի] Սարգիսին (որ) հանկեալ ... ի քվին ՌԿԶ» [1617]»⁸⁶։

Խորհրդաւոր գաղտնիք մը կը պարունակէ թիւ 312 տապանաքարի արձանագրութիւնը, որ կը յուշէ 1781ին սասունցիի մը նահատակութիւնը Հայէպի մէջ. «Այս է տապան հանգստեան սասնցի Թօմաի որդի Տ[ի]ր[ա]ցու Օփսէփին որ նահատակեցաւ փետրուարի ք.ին քվին ՌՄԼ [1781]ին»⁸⁷։

Ահա նաեւ «մինակուկ» պանդուխտի մը տապանագիրը, որ՝ «չունի որ...». «Այս է տ[ա]պ[ա]ն հ[ա]նգստե[ա]ն սասնցի Ներսէսի որդի Տիրացու Գրիգորին որ հ[ա]նգեալ ի Քս. քվին 1226 [1777] չունի որ... գայս մինչ ի գալուստն Ք[րիստո]սի»⁸⁸։

Ընդհանրապէս, Հայէպ պանդխտած սասունցիներ հայրենիք կը վերադառնային նորանոր ըմբռումներով հարստացած, հանդիսանալով նոր գաղափարներու տարածողները իրենց ծննդավայրին մէջ։ Սասնոյ մէջ տիրող համատարած տգիտութիւնը, ինչպէս նաեւ գաւառին բարգաւաճումը ուսման եւ լուսաւորութեան մէջ փնտռելու սասունցիներուն ձգտումը կը մղէր զանոնք բազում գոհողութիւններու գնով իրենց գաւազները Հայէպ բերելու ուսման համար։ Այսպէս, Հայէպ կրթութիւն ստացած սասունցիներ վերադառնալով իրենց ծննդավայրը ծառայած են որպէս ուսուցիչ, քահանայ, գրագիր ու պետական պաշտօնեայ, եւ այս կամ այն չափով իրենց նպաստը բերած են գաւառի ազգային, կրօնական, կրթական կեանքին⁸⁹։

Հայէպ ծնած ու սնած սասունցիներուն մէջ առանձին յիշատակութեան արժանի է Գրիգոր Հէյէպցի (Սասունցի) գրիչը, որ գրչութեան արուեստին տիրացած է Հայէպի մէջ՝ տակաւին 15 տարեկանին: Գրիգոր գրիչը ամբողջ 30 տարի ընդօրինակած է բազմաթիւ ձեռագիր մատեններ, որոնցմէ մէկուն մէջ «մեղապարտ ու անիմաստ» գրիչը ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Դարձեալ յիշեցէք... զգծողս սորա՛ զԳրիգոր զանարժան անուանս զՍասնցի, որ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի Բերիա՛ որ է Հալապ... ԺԵ [=15] ամաց էի, ուսա՛ գրագրութիւնն մինչեւ ԽԵ [=45] հասա՛ Լ [=30] տարի կատարեալ զիր գրեցի բազում, Ի [=20] Շարական, Գ [=3] [Յ]ալսմօտիք եւ այլ զիրք, որի համար չիկա...»⁹⁰:

Այսպէս, քիչ չէ թիւը նաեւ Հայէպի մէջ քահանայազորած սասունցի եկեղեցականներուն: Նշանաւոր էր սասունցի Տէր Մարգար ՔՀՆյ. Մարգարեանը, որ 1860ականներէն եղած է գաղութին մէջ մեծ յարգանք եւ համարում վայելող քահանաներէն: Անոր գործը շարունակած են որդին՝ Տէր Մատթէոս ՔՀՆյ. Մարգարեանը, ապա Տէր Բարդէն ՔՀՆյ. Յակոբեան եւ Տէր Մկրտիչ Ա. ՔՀՆյ. Մուրատեան⁹¹: Վերջինս պատմական, ազգագրական յօդուածներով յաճախ հանդէս եկած է ժամանակի մամուլի էջերէն, միաժամանակ արժէքաւոր յօդուածներ ստորագրած է հայէպարնակ սասունցիներու ընկերային, տնտեսական կեանքին վերաբերեալ:

Հայէպ հաստատուած պանդուխտ եւ գաղթական սասունցիներ, իրենց որդիական պարտքը կը համարէին օգնել երկիր մնացած իրենց հայրենակիցներուն, սատարել անոնց բարօրութեան: Դիւանական նիւթերու մէջ պահպանուած են բազմաթիւ նամակներ, խնդրագրեր, որոնք կը պարզեն հայրենիքի կարօտով, անոր տաղնապներով ապրող սասունցիներուն զորովագութ նկարագիրը:

Հայրենիքին օգնելու ձգտումները, սահմանափակուած չէին միայն զբամական եւ նիւթական նուիրարբերութիւններով: Սասունէն հասած լուրերը անմիջապէս լայն արձագանգ կը գտնէին համայնքէն ներս, մղելով սասունցիները հաւաքարար ընդառաջելու հարազատ երկրի կարիքներուն: Իրենց հայրենիքին փոթորկալի վիճակով ապրելու, անոր զժուարթիւնները սրտամօտ ընդունելու վկայութիւն է հետեւեալ փաստը. 1908ին, սասունցի խումբ մը հայրենակիցներ, բազմաստորագիր նամակով մը կը դիմեն Հայէպի Առաջնորդական Տեղապահ Ծահէ Վրդ. Գասպարեանին, Սասնոյ Առաքելոց Վանքին պատկանող քանի մը գիւղերու համար քահանայ մը ձեռնադրելու խնդրանքով: «Սասնոյ

Մատին-Առաքելոց վանուց պատկանող քանի մը գիղերու հայ բնակչութիւնը,- կը կարդանք նամակին մէջ,- գրկուած ըլլալով քահանայի ներկայութենէն եւ հոգեւոր պաշտամունքէ, յետին աստիճանի կը տառապին իրենց կրօնական պարտականութեանց ցաւալի վիճակի ենթարկուած տեսնելով: Ուստի ներկայիս կը խնդրենք Ձեր Սրբութենէն, որպէսզի տիրացու Դանիէլ Գրիգորեանը Բոշէն, Կօշակ, Հարթէն եւ Թըլէ գիղերուն վրայ քահանայ ձեռնադրել տալու համար պատշաճ կարգադրութիւն մը ընել բարեհաճիք»⁹²: Միւս կողմէ Հայէպի թեմական իշխանութիւնները կարելիութեան սահմաններու մէջ, գրեթէ միշտ բաւարարութիւն տուած են այսօրինակ խնդիրքներուն: «Մենք եւ,- գրուած է նամակին կից հաստատագրին մէջ,- ի մօտոյ վերահասու լինելով յիշեալ գիղերու հոգեւորապէս լքուած վիճակին եւ ընծայացումին ալ այդ Ս. պաշտօնին համար յարմարութիւնը հաստատելով, կը փափաքինք գոհացում տալ խեղճ խնդրարկու գիղացոց սոյն հաւաքական դիմումին»:

1900ականներու սահմանագծին, նկատելի է սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներուն թուական աստիճանական նուազումը, որ զգալի էր նաեւ գաղութին ընդհանուր բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ինչպէս ներքին, այնպէս ալ արտաքին շարք մը հանգամանքներով: Նախ՝ ժամանակի քաղաքական անկայուն վիճակը եւ անոր հետեւանքով յառաջ եկած տնտեսական ճգնաժամը արգելակած էին տրնտեսութեան բնականոն ընթացքը երկրէն ներս, որուն հետեւանքով զգալիօրէն նօսրացած էր պանդուխտներուն ներհոսքը: Միւս կողմէ Օսմանեան կայսրութիւնը սահմանափակումներ կը պարտադրէր հայերու տեղաշարժերուն վրայ, իբր հետեւանք հայ ազատագրական պայքարի ծաւալման: Այսպիսով, պանդուխտներու աստիճանական նուազումը, ոչ միայն պատճառ, այլ հետեւանք էր քաղաքական, տնտեսական տեղաշարժերու:

Ոչ նուազ ազդու գործօններ էին պանդուխտ արհեստաւորներուն կեանքի ու կենցաղի անձուկ պայմանները, եւ միւս, թերեւս աւելի մասնակի պատճառ՝ արհեստակից պանդուխտներու միջեւ մրցակցութեան հետեւանքով ստեղծուած աննպաստ մթնոլորտը: Սասունցի արհեստաւորներ, իրենց անխոհեմութեան եւ անշրջահայեացութեան պատճառով, յաճախ իրարու վնասելու գնով, զոհ կ'երթային տեղացի գործատէրերու խարդաւանքներուն, արհեստական մրցակցութեան զրսեւորումներուն եւ ի վիճակի չէին պաշտպանել տնտեսական ընդհանուր շահերը: Մըր-

ցակցութեան պայմաններու տակ, սասունցի ջաղացպաններ կը փորձէին խոչընդոտել արհեստակից ջաղացպաններուն, վարձակալներուն գործառնութիւնները, որմէ մեծապէս կը վնասէին թէ՛ իրենք, թէ՛ արհեստակիցները: «Յաւալի է այս դասակարգի մոլար ընթացքը, - կը գրէ թղթակից մը 1908ին, - ոչինչ անսականներով կեանք կը սպառեն... Կարգ մ'ալ վաստակնուն շատը հակառակութեան համար ուրիշին ծոցը կը լեցնեն, վարձագիներ կ'աւելցնեն, ապրանքին գինէն պակաս կու տան, որպէսզի ընկերնին չշահի...»⁹³:

1910ի վերջերուն, սասունցի ջաղացպաններուն յուսի վարքագիծն ու գործելակերպը այլեւս չհանդուրժելով, Քիլիսէն արհեստաւորներու պարագլուխներն ու քահանայ հայրերը Հալէպի Առաջնորդարանին դիմելով կը ներկայացնեն ուխտագիր մը, խնդրելով՝ յորդորել, որ Հալէպի «սասունցի ազգայիններն ալ, ինչ կերպով որ ըլլայ, համակերպին» համաձայնագրով հաստատուած կէտերուն: Նոյն այս խնդրքով կը դիմեն նաեւ սասունցիներու պարագլուխներուն, որպէսզի վերջիններս համոզեն արհեստակից պանդուխտները «ջաղացքներուն արդար վարձքեր որոշել եւ երբէր չաւելցնել ի վնաս իրարու»⁹⁴:

«Մենք Քիլիսու սասունցի ջաղացպաններս, - կը կարդանք ուխտագրին մէջ, - տարիներէ ի վեր թէ՛ տգիտութեան եւ անմիաբանութեան եւ թէ՛ ժամանակին բերումովը տարուէ տարի իրարու ջաղացքներուն վարձագիները աւելցնելով, ջաղացքներուն տէրերուն քսակները պարարտեցուցած ու մեր տուները մենք մեր ձեռքովը քանդած ենք, թէւ երբեմն միաբանութեան բարիքները փորձով ալ վայելած ենք, մանաւանդ առջի տարի սիրով միաբանած առ նուազն 70-80,000 դի. շահեցանք, աւելի ճիշդը մեր արդար իրաւունքը ստացած եղանք: Ընդհակառակը անցեալ տարի հակառակ եղած յորդորներուն, առաջուան այնքան վնաս ու չարչարանքները յիշելով հանդերձ, անմիաբանութեամբ յիշեալ գումարէն շատ աւելի վրայ տուինք:

Այս տարի խորհելով, որ մեր անմիաբան ընթացքը ամէն մասամբ մեզ համար վնասակար է, ամօք ու մեղք է, որոշեցինք առանց ջաղացքի տէրերուն անիրաւութիւն ըրած ըլլալու, մեր արդար իրաւունքը պաշտպանել հետեւեալ ուխտագրով»⁹⁵:

Ջաղացպան արհեստաւորներու մշակած վերոյիշեալ ուխտագրին մէջ մասնաւորաբար աչքի կը զարնէ արհեստակիցներուն միջեւ համագործակցութիւն ստեղծելու, աշխատանքի մէջ միմեանց չվնասելու ձգտումը:

Ուխտագիրի առաջին կէտով, ներքոստորագրեալ Սասնոյ գանազան գիւղերու ներկայացուցիչները «կը խոստանային իրենց ազգական, բարեկամները հնազանդեցնել» ուխտագրի պայմաններուն: Ուխտագրի դրուժեամբ ջաղացպանները կը պարտաւորուէին 10ական օսմանեան ոսկի աւանդ թողուլ Քիլիսու Ս-Յովհաննու Կարապետ եկեղեցւոյն սնտուկը: Կանոններուն «անհնազանդ գտնուելու» պարագային, 10 ոսկին եկեղեցիին պիտի մնար:

Ուխտագրին չորրորդ կէտով իւրաքանչիւր ջաղացպան կը պարտաւորուէր յարմարիլ աշխատանքի պայմաններուն ու ջաղացքներու տէրերուն, եւ կարելի եղած չափով նուազ՝ «աւելի ճիշդը արդար» վարձքով վարձել ջաղացքը: Նոյնպէս «որեւէ ջաղացպան ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով» իրաւունք չունէր միջամտելու ուրիշի մը ջաղացքին, «եթէ ջաղացքին տէրը նեղանալով մի ուրիշ ջաղացպանի առջարկէ վարձելու համար, այս երկրորդը պարտի վարձակալին խոստացած վարձքէն աւելի նուազ վարձք առաջարկել որպէսզի տէրը ստիպուի համաձայնիլ», եւ եթէ մէկը «ուխտագրոյս հակառակ ուրիշի մը ջաղացքին վարձքը աւելցնելով սկսի բանեցնել ոեւէ ուրիշ մը երթալով հետը չը պիտի բանի, ու հաղորդակցութենէ պիտի դադրեցուի»: Ջաղացպանները կը պարտաւորուէին ենթարկուիլ ու կատարել ուխտագրով ընդունուած եւ հաստատուած կանոնները, անտեսողը կ'արժանանար էսնաջին կողմէ սահմանուած նիւթական եւ բարոյական պատժամիջոցներուն: Եօթ անդամներէ բաղկացած վարչական ժողովը պատասխանատու էր սահմանուած վերոյիշեալ կանոններու գործադրութեան, ինչպէս նաեւ իրենց կողմէ երաշխաւորուած արհեստաւորներուն զանցառումներուն, որուն համար կը ստորագրէր. «Յանուն Աստուծոյ, յանուն ազգիս ու պատուոյս կը խոստանամ սոյն ուխտագիրը գործադրել անաչառ, անխարդախ, ազգականութիւն ու բարեկամութիւն առանց նկատի առնելու, միմիայն արդարութեան եւ ճշմարտութեան սիրոյն, ու կը ստորագրեմ ստորեւ...»⁹⁰:

Սակայն, անգամ այսօրինակ ձեռնարկումները, արհեստաւորներուն, անոնց առաջնորդներուն անունով ստացուած խոստումներն ու համաձայնագրերը, յաճախ չէին յաջողեր կանխարգիլել ներքին տագնապները: Փաստերը կը վկայեն, որ պանդուխտ սասունցիներէն մաս մը կը շարունակէր յամառիլ այդ օրէնքներուն դէմ, կը գործէր ինքնակամ սկզբունքներով, խախտելով համաձայնութիւնները, անգամ այնպիսի պարագաներու, երբ առաջնորդ արհեստաւորներ իրենք կը ստանձնէին

Հայրենակից կամ ազգական արհեստակիցները համոզելու, յորդորելու պարտականութիւնը:

«Ստորև ստորագրեալքս,- կը կարգանք 17 Մայիս 1908 թուակիր գրութեան մը մէջ,- իրաքանչիւրս մեր գիղացոց պատասխանատուն ըլլալով, թէ՛ իրաքանչիւրէն պահանջուած գումարին վճարման եւ թէ՛ բարոյական պարտականութեանց անքերի կատարման: Կը խոստանամք ջաղացպաններու մէջ համերաշխութիւն հաստատել եւ ժողովոյ որոշմանց համաձայն դիրացնել եւ կարգադրել իրենց մէջ ծագած վեճերն ու խնդիրները»⁹⁷:

Հակառակ ձեռք առնուած բոլոր միջոցներուն եւ միջամտութիւններուն, գրութիւնը հապէս չի փոխուիր, ընդհակառակն, աւելի եւս կը սրի: Այդ մասին կը վկայեն մամուլի եւ արխիւային նիւթերու մէջ տեղ գտած տեղեկագրութիւնները:

Սասունցի արհեստաւորներու անխորհուրդ այս ընթացքը մտահոգիչ չափերու հասնելով, դուրս կու գայ զուտ արհեստակցական շրջանակներէն, ստիպելով ազգային-եկեղեցական իշխանութիւնները յատուկ միջոցներ որդեգրելու, մինչեւ անգամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն հրահանգ կը ստացուի լրջօրէն զբաղիլ այդ խնդրով: 1914 Հոկտեմբերին, յառաջիկայ «Մուհարէմի առիթով»⁹⁸ Կաթողիկոսը թեմական իշխանութիւններուն կը յանձնարարէր Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ «ջաղացպան սասունցի ազգայնոց ջաղացք վարձելու ձեռնարկութեանց մէջ համաձայնութեան եւ խոհեմ վերաբերմունքը հաստատ պահելու մասին ջանադիր ըլլալ»: Այս նպատակով, քահանայ Հայրերուն կը յանձնարարուէր յատուկ այցելութիւններով «սասունցոց մէջ գործել» եւ «օգտակար ըլլալ»⁹⁹:

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներու մասին մեր պատկերացումը թերի պիտի մնար, եթէ անդիտանայինք անոնց անպաշտպան եւ իրաւագուրկ վիճակին:

Թէպէտ Հալէպի մէջ պանդուխտ արհեստաւորները, այլ վայրերու բաղդատմամբ, կը գործէին անհամեմատ ազատ եւ թոյլատու պայմաններու տակ, այդուհանդերձ, յայտնի է, որ գոյութիւն ունէին պետական որոշակի սահմանափակումներ, ի մասնաւորի գաղթական եւ պանդուխտ արհեստաւորներու նկատմամբ: Վերջիններս իրաւունք չունէին խանութ, փուռ, կամ որեւէ այլ սեփականութիւն ունենալու: Պատահական չէ, որ Ճիզջէի տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ Հալէպի շուրջ 252 խանութպաններու ցանկին մէջ յիշուած չէ գէթ մէկ «օտա-

րական»՝ պանդուխտ կամ գաղթական հայ: Անոնք ստիպուած էին շատ բարձր գինով մէկ, երեք, յաճախ նաեւ հինգ տարի պայմանաժամով վարձել տեղացի մեծահարուստներու ֆաղացքներն ու փուռերը, որ կ'ենթադրէր մէկ կողմէ մեծ ծախսեր, եւ միւս կողմէ նուազագոյն շահոյթով աշխատանքի յանձնառութիւն:

Ինչպէս ամէնուր, Հայէպի մէջ նոյնպէս ծանր էր պանդուխտներուն վիճակը: Բոլոր փաստերը կը վկայեն, որ անտանելի եւ ծայր աստիճան թշուառ պայմաններու մէջ կը գտնուէին յատկապէս սասունցի պանդուխտները, որոնք հակառակ իրենց «չարաչար աշխատութեանց», գրեթէ միշտ եղած են գաղութին ամէնէն աղքատ ու չքաւոր տարրը: Իր հայրենակիցներուն հոգերով ապրող, անոնց խնդիրներուն նախանձախնդիր, սասունցի Տէր Մկրտիչ Քհնյ: Մուրատեան, յաճախ իր վերաբերմունքը դրսեւորած է մամուլի էջերով: «Տեղոյս հայ հասարակութեան, - կը գրէ Մկրտիչ քահանայ Կ.Պոլսոյ Տաճարին մէջ լոյս տեսած իր յօդուածներէն մէկուն մէջ, - եթէ ոչ հարուստ, գէր չարաչար աշխատութեանց տոկացող մէկ մասն ալ սասունցիները կը կազմեն: Ասոնք շատ հին ժամանակներէ ի վեր, գլխաւորաբար Համիտեան բռնակալութեան օրով, սկսած են գունդագունդ պանդխտիլ Հայէպ, ուր ընդհանրապէս կը պարապին հացագործութեամբ ու ջաղացպանութեամբ»: Նոյն տեղը, ան Հայէպի եւ շրջակայքի պանդուխտ սասունցիներուն թիւը կը հասցնէ մինչեւ 4000ի, որ թէեւ ուռճացուած կը թուի, բայց նկատի առնելով յօդուածագրին իրագեկութիւնը, պէտք չէ որ շատ հեռու ըլլայ իրականութենէն¹⁰⁰:

Սասունցի պանդուխտներ Հայէպի մէջ ընդհանրապէս աղտոտ փուռերու եւ գետնափոր նկուզներու մէջ կ'անցընէին իրենց կեանքը, կենցաղային վատագոյն պայմաններով: Այս հանգամանքը անշուշտ իր ժխտական անդրադարձը կ'ունենար անոնց առողջական վիճակին վրայ, յաճախ նաեւ սպառնալով շատերուն կեանքին:

1900ականներու սկիզբներուն, պանդուխտ սասունցիներուն ընկերային-տնտեսական կացութիւնը այնքան սուր եւ մտահոգիչ բնոյթ կը ստանայ, որ իր արձագանգը կը գտնէ ժամանակի պարբերական մամուլին մէջ: Հայէպէն ստացուած տեղեկագրութիւնները ծայրայեղ թրջուառ վիճակի մէջ կը ներկայացնեն սասունցիները: Յօդուածներէն մէկուն մէջ, իր հայրենակիցներուն վիճակը ներկայացնող տխուր պատկեր մը կու տայ Մկրտիչ Քհնյ: Մուրատեան. «Յաւալի է ըսել, թէ այսբան ստուարաթիւ համայնքի մը մէջ [սասունցիներու - Վ.Ք.] չէ կարելի

գտնել մէկ տնուոր եւ կամ պանդուխտ, որ ունենայ բարեկեցիկ վիճակ, ընդհակառակն ամենքն ալ աղքատ, թշուառ մարդիկ են»¹⁰¹ :

Յօդուածագիրը այս խղճալի կացութեան զխաւոր պատճառը կը նկատէ սասունցի պանդուխտներուն տգիտութիւնը եւ ծայր աստիճան «հին գլուխ եւ նախապաշարեալ» մարդիկ ըլլալը, որոնք իրենց երկար տարիներու դժուարին աշխատանքին «արդար վաստակը, յումպետս կը վատնեն գինետանց եւ սրճարանաց մէջ...»: Մկրտիչ քահանայ ցաւով կը նշէ, որ անոնք «գետնափոր նկուղներու տլամուկ անկիւնները կեանք վարելով, տարածամ կը զառամին» ու կը կորսնցնեն իրենց առողջութիւնը, որուն հետեւանքով «սասունցիներուն մահուան տարիքին միջին թիւը, 27էն անդին չանցնիր»:

Պանդուխտ սասունցիներուն ողբալի այս կացութեան մասին գրեթէ նոյն ձեւով կ'արտայայտուի հայէպահայ ծանօթ մտաւորական Իսկէնտէր Գարածեան: Արեւելեան Մամուլին մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը մէջ, խօսելով Հայէպի հայ բնակչութեան մասին, դառնացած ու խիստ ոճով կը նկարագրէ սասունցիներուն աղէտալի կացութիւնը. «Սասունցիք փութերու վատառողջ մթնոլորտին տակ կեղտոտ ու անխնամ կեանք մը վարող դժբախտ արարածներէ կազմուած են, որոնք հակառակ իրենց զօրաւոր հսկայ կազմին, հետզհետէ կը ծիրին... Եւ անհամար զոհեր կուտան, իսկ նիւթապէս ալ իրարու դէմ մրցելով իրարու կը վնասեն եւ շահածնին եւս վաշխառուներու քսակը կը լեցնեն... այս խեղճերը իրենց տգիտութեան հետ խաղամոլ, ծխամոլ ու զինեմոլ ալ են...»¹⁰² :

Ինչպէս արդէն ակնյայտ է, գաղութին մէջ պանդուխտ սասունցիներուն վիճակը պարզապէս օրհասական էր եւ բնական է, որ տեղւոյն ազգային-եկեղեցական եւ հասարակական շրջանակները անտարբեր պիտի չմնային այս երեւոյթին հանդէպ: 1908ի առաջին ամիսներուն, մասնաւորաբար սասունցի հայրենակիցներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն ցուցարբերելու նպատակով, Հայէպի թեմի եռանդուն եւ ձեռներէջ քահանաներէն՝ Յարութիւն Քհնյ. Եսայեանի անմիջական ջանքերով կեանքի կը կոչուի «Սասունցի Արհեստաւորաց Իրաւարար Մասնաժողով»ը¹⁰³ :

«Բերիաբնակ սասունցի ազգայնոց բարոյական ու տնտեսական վիճակը, ժամանակի եւ միջավայրի հանգամանաց համապատասխան պայմաններու մէջ բարոյեղու նպատակաւ, երեք չորս տարիներէ ի վեր մասնաւորաբար խնդրոյ առարկայ եղող Յանձնախումբը կազմուեցաւ անցեալ շաբաթ Առաջնորդարանիս մէջ՝ 51 սասունցի

տնուոր ու պանդուխտ ազգայիններու կողմէ», որոնք քուէարկութեամբ կ'ընտրեն իրենց վարչական կազմը: Մեծամասնութիւն կազմող փոսպաններէն կ'ընտրուին չորս, իսկ ջաղացպաններէն՝ երկու հոգի¹⁰⁴: Սասունցիներու մասնաժողովին նիւթական միջոցները կը գոյանային նոյն՝ «փուռ, խան կամ ջաղացքներու» մէջ աշխատող սասունցի հայրենակիցներէն՝ շարաթական եւ կամ ամսական դրութեամբ հաւաքուած գումարներէն, ինչպէս նաեւ գանազան նուիրատուութիւններէ:

Նորակազմ Մասնաժողովը, պանդուխտ սասունցիներու տագնապալի իրավիճակէն թեկադրուած, առաջնահերթ խնդիր կը նկատէ իր միջոցներով «սասունցի հիւանդաց յատուկ» դարմանատուն մը հաստատել:

Այս առթիւ Քաղաքական ժողովին ներկայացուած տեղեկագրի մը մէջ կը կարդանք. «...հիւանդացող եւ թշուառ կացութեան պատճառաւ անխնամ ձգուած սասունցի հայ ազգայիններու մէջ ընկերակցութիւն մը հաստատելով նոցա դրամական օժանդակութեամբ բացուած է դարմանատուն մը, որ միայն սասունցի հիւանդաց յատուկ է, ուր ձրիարար կը դարմանուին անտէր անպաշտպան սասունցի «պէքեարներ», որոնցմէ տարուէ տարի 25-28 մատղաշ զոհեր կը տրուէր ի գերեզման»¹⁰⁵:

Հայէպի Ազիեօլ թաղին մէջ բացուած դարմանատան իր անհատոյց բժշկական ծառայութիւնը կը բերէ ծանօթ բժիշկ Սամուէլ Շմաւոնեան, որ նիւթապէս ու բարոյապէս անսակարկօրէն գորավիզ կը կանգնի դարմանատան աշխատանքներուն¹⁰⁶: Որպէս դարմանատան բժիշկ, ան ոչ միայն յաճախակի այցելութիւններով կը հետեւի հիւանդներուն առողջութեան, այլեւ կը հսկէ ներքին կարգ ու կանոնին, ընդհանուր մաքրութեան եւ ընթացիկ գործերուն: Դարմանատան մէջ գործած են նաեւ հայէպահայ ծանօթ բժիշկներ՝ Յովհաննէս Գալչընճեանն ու Նազարէթ Իփէքեանը:

Յետագայ թղթակցութիւններէն պարզ կը դառնայ, որ որոշ տարակարծութիւններ ծագած են դարմանատան յատկապէս նիւթական խնդիրներուն շուրջ: Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեան, նամակով մը այս հարցին շուրջ իր տեսակէտերը յայտնելով, Մասնաժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ կարգ մը կէտերու վրայ. «Նկատելով, որ ազգային շրջանակի մէջ նպաստից անվերջ շարքը այլեւս տաղտկացուցիչ հանգամանք մը ստացած է», ինչպէս նաեւ «նկատելով, որ յիշեալ հաստատութիւնը փուռ, խան, կամ ջաղացքներու մէջ հիւանդացող եւ դարմանի կարօտ պանդուխտ սասունցի

ազգայինները պատասպարել եւ դարձանելու միայն պիտի ծառայէ...
ուստի բացառութիւն ըլլալով այն նուէրները, որք բարեւերներու կող-
մանէ յօժարակամ այս հաստատութեան կը նուիրուին, յարձար է, որ
անոր մատակարարութիւնն ալ միայն սասունցի ազգայիններու շրջա-
նակին մէջ հանգանակութիւններով ըլլայ»։ *Շահէ վարդապետ, զնահա-
տելով Մասնաժողովին «գովելի ջանքերը», կը յորդորէ «հիւանդանո-
ցին մատակարարութեան հոգածու ըլլալ եւ շարունակել գործի մը, որ
նպատակին մէջ գովելի ու մարդասիրական է»¹⁰⁷։*

*Դարձանատուներ նիւթապէս ապահովելու եւ կայուն հիմերու վրայ
հաստատելու նպատակով, Մասնաժողովը կը դիմէ գործնական քայլե-
րու։ Այսպէս, փռապաններէն հանգանակուած միջոցներով պիտի հո-
գացուէին դարձանատան ընթացիկ ծախսերը, իսկ Զաղացպաններէն հա-
ւաքուած գումարը անձեռնմխելի պահելով շահարկութեան պիտի
դրուէր վստահելի վաճառականի մը քով։ Մասնաժողովը ծրագրած էր
նաեւ, շրջան մը ետք, հաւաքուած գումարով տուն մը գնել, դարձանա-
տուներ հոն հաստատելու նպատակով։*

*Անկասկած, դարձանատուներ փրկութեան նաւ մըն էր թշուառ ու
անօգնական պանդուխտ սասունցիներուն համար, որոնց գրութիւնը
սակայն, կը շարունակէր նոյնը մնալ նաեւ յաջորդող տարիներուն,
հանդիսանալով գաղութը մտահոգող հիմնական խնդիրներէն, ինչ որ կը
վկայեն մամուլի մէջ տեղ գտած յետագայ թղթակցութիւններն ու տե-
ղեկագրութիւնները։*

1915-1923ին թրքական իշխանութեան կողմէ իրականացուած Հայոց
Ցեղասպանութեան եւ Արեւմտեան Հայաստանէն ու Թուրքիոյ Հայաբ-
նակ վայրերէն բռնազաղթի ու կոտորածներու գողգոթթայէն ազատած
հայ մնացորդացը ապաստան կը գտնէ Սուրիոյ Հիւրընկալ Հողին վրայ-
Եղեռնէն ազատած սասունցիներէն մաս մը եւս ապաստան պիտի գտ-
նէր Սուրիա, եւ յատկապէս՝ Հայէպ։

*Սկզբնական տարիներու խարխափումի կարճ շրջանէն ետք, ինչպէս
ողջ գաղթական հայութիւնը, այնպէս ալ սասունցիները, շուտով յար-
մարելով երկրին պայմաններուն, կրցան իրենց կեանքը կազմակերպել
նոր բնակավայրին մէջ։*

*Յետ եղեռնեան առաջին տարիներուն, տարագիր հայութեան տեղա-
ւորման, օգնութեան գործի կազմակերպման մէջ մեծ դեր վերապահ-
ուած էր հասարակական կազմակերպութիւններուն եւ հայրենակցա-
կան միութիւններուն։ Պատերազմին՝ հետեւաբար տարագրութեան ալ*

վախճանը նոր կեանքի յոյս կը ներշնչէր վերապրող հայութեան: Այսպէս, Հալէպի մէջ կը կազմակերպուին Հայ Ազգային Միութիւնը (ՀԱՄ), Միջ-գաւառային Հայ Միութիւնը, հայրենակցական տասնեակ միութիւններ, որոնք կոչուած էին գաղթական հայրենակիցներուն օգնելու, անոնց բազում կարիքները հոգայու ազգանուէր գործին: Զինադադարէն ետք, այս մարմիններու գործունէութիւնը առաւելաբար կը կեդրոնանայ Երկիր վերադարձող հայրենակիցներուն ներգաղթը կազմակերպելու, անոնց դիւրութիւններ ընծայելու աշխատանքներուն վրայ:

1919ին, Հալէպի մէջ կը կազմուի Տարօն-Սայնոյ Զոր-Սասուն Հայրենակցական Միութիւնը (ՏՄԶՍՀՄ): Սկզբնական տարիներուն, Միութեան գործունէութիւնը առաւելաբար խնամատարական բնոյթ կը կրէր: Հասկնալի է, որ այն կը բխէր կարօտեալ հայրենակիցներուն թշուառութիւնը գէթ մասամբ մեղմելու, անոնց բարոյական, տնտեսական կեանքը բարելաւելու անհրաժեշտութենէն:

Զինադադարին, բազմահազար հայեր (մեծ մասամբ Կիլիկիոյ շրջաններէ) հաւատարմով Դաշնակից պետութիւններու քաղաքական կայունացման խոստումներուն, կը վերադառնան իրենց բնակավայրերը: Ինքնրատինքեան, զանգուածային բնոյթ կը ստանայ Հայ տարագիրներու վերադարձը դէպի Կիլիկիա եւ հարաւային Թուրքիոյ գաւառները, որոնք գրաւուած էին Դաշնակիցներու կողմէ: Տարբեր կողմերէ՝ Միջագետքէն, Սուրիոյ ներքին շրջաններէն Հալէպ կը հասնէին վերադարձի ճամբան բռնած Հայ գաղթականներ: Այսպէս, գաղթական հայութեան տեղաւորումի եւ բաշխումի կեդրոնի կը վերածուէր Հալէպը: Կիլիկիոյ եւ մերձակայ նահանգներու հայութեան մնացորդացը գրեթէ ամբողջութեամբ հայրենիք կը վերադառնայ:

Առաւել հեռու վայրերէ՝ արեւելեան եւ կեդրոնական գաւառներէն գաղթած հայութիւնը, այդ թուին նաեւ սասունցի գաղթականներ, քաղաքական աննպաստ պայմաններու բերումով մնացին Հալէպ, աշխատանքի եւ ապրուստի պայմաններ ստեղծելով նոր բնակավայրին մէջ:

ՀԱՄի ներկայացուած վիճակագրութեան համաձայն, 1919ին սասունցի գաղթականներուն թիւը գաղութին մէջ հասած էր 1002ի, որոնց մեծամասնութիւնը՝ Կուսգետ, Բըւի, Գոմք, Թվէ, Բացու, Մշգեղ, Պերմ, Խնձորիք, Բաջրենք, Փերչենք գիւղերէն են¹⁰⁸:

Գաղթականներու տեղաւորման, անոնց ապրուստի միջոցներ ստեղծելու, որը եւ անօգնական ընտանիքները պատսպարելու ընթացիկ բոլոր գործերով կը զբաղէր ՀԱՄը: Պահպանուած արխիւային նիւթերէն կը տեղեկանանք, որ Զինադադարէն ետք անորոշ եւ բոլորովին անել կացութեան մատնուած էին յատկապէս արեւելեան եւ կեդրոնական

նահանգներէ հասած գաղթականները: 14 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր ՀԱՄԻ ուղղուած նամակի մը մէջ, **SUZUZU**ր անոր ուշադրութեան կը ներկայացնէ Հայէպ գտնուող «հազար չորսհարիւրի չափ սասունցիները շահագրգռող» պարագայական քանի մը խնդիրներ. «Թէն մենք բոլոր սասունցիներս, - կը կարդանք գրութեան մէջ, - ի սրտէ կը փափաքինք ժամ առաջ մեր հայրենիք երթալ եւ մանաւանդ այս կերպով օգտուիլ ներկայ ներգաղթի դիրութիւններէն, բայց եւ այնպէս ամենքս ալ գրեթէ հոս նիւթապէս կապուած ենք, այսինքն մեր տուներու, փոռերու եւ ջրաղացներու տարեկան վարձքը կանխիկ վճարած ենք»¹⁰⁰: Միութեան վարչական խորհուրդը իր մտահոգութիւնը յայտնելով, կը գրէ, որ եթէ յառաջիկայ ամիսներուն ստիպուին ներգաղթել, ինչպիսի՞ պայմաններ կը նախատեսուէին եւ ապա ինչպէ՞ս պիտի հարթուէին նիւթական հարցերը:

Նամակին մէջ կը շեշտուին յատկապէս Սասնոյ քաղաքական աննպաստ պայմանները եւ այդ պատճառով նաեւ վերադարձի անհեռանկարութիւնը. «եթէ մեզմէ մաս մը ուզէ գաղթել, ո՞ր պիտի երթայ, քանի որ մեր հայրենիքը տակաւին գրաւուած չէ»: Եւ ապա՝ «Կարելի չէ՞ այս տեղէն գաղթող սասունցիները ուղղակի Կովկաս դրկել: ...Կը համարձակինք խնդրելու, որ վերոյիշեալ կետերու մասին Չեր բարի թելադրութիւնները մեզի տալ բարեհաճիք»:

Անկարելի է առանց յուզումի կարդալ 1919ի գարնան **SUZUZU**րն՝ ՀԱՄԻն ուղղած հետեւեալ գրութիւնը, որ կը պարզէ միամիտ սասունցիին գորովագութ սէրն ու նուիրումը հայրենի հողին ու երկրին հանդէպ: Աշխարհի անցուղարձերէն անտեղեակ, ողբերգութեան ահագնութեան անգիտակ սասունցին տակաւին կը հաւատար Երկիր վերադառնալու եւ հայրենի հողը ծաղկեցնելու անըջական տենչանքին:

Տէր, կու գանք ի գիտութիւն Չեզ տեղեկացնել, - կը կարդանք դիմումնագրին մէջ, - որ Սասուն գաւառի ցանքը ամէն տարի տեղի կ'ունենար Մայիս 1-25 եւ կը վերջանար Սեպտեմբեր ամսուն: Այս տեղէն Սասուն ճամբորդութիւն կը տեւ թրեւով մինչեւ Տէրպետի մէկուկէս օր, Տէրպետիէն Սասուն 5 օր, որով վեց ու կէս օրէն հասած կըլլանք Սասուն:

Այստեղէն քերիարմակ 1053 սասունցիներէն որոշած ենք 400 երիտասարդ դրկել Սասուն ցանքի համար, որպէսզի յաջորդ շրջանին վերապրող սասունցիները, մինչեւ գալիք գարնան՝ 1920ին համատարած սովէն չի փճանան:

Կը խնդրենք հարկ եղած ստիպողական դիմումներ կատարէք անգլիական զինուորական իշխանութեան մօտ, որ այս 400 աշխատողներու մեկնումը եւ ճամբորդութիւնը ապահովուի¹⁰ :

Պատասխան՝ մերժուած: Սասնոյ 400 կտրիճները, անոնց հետ նաեւ ուրիշ չորս հարիւրներ այդպէս ալ չվերադարձան երկիր:

Քաղաքական պայմանները մէկընդմիջտ թոյլատու չեղան սասունցիներուն վերադառնալու հարազատ եզերք: Սասունցի գաղթականները տեղաւորուեցան Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ, ուր անոնց ընձեռուեցան աշխատանքի եւ ապրուստի հնարաւորութիւններ: Շարունակելով աւանդական իրենց գրադումները, անոնք մասնակից դարձան յետ-եղեռնեան շրջանի հալէպահայ գաղութին հասարակական, տնտեսական կեանքի կազմակերպման խնդիրներուն¹¹ :

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յ. Ս. Թոփուզեան, *Սիրիայի Եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթածարները Պատմութիւն* (1841-1946), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 9-10:

² Տես՝ Օտար Ազրիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին 15, *Բիւզանդական Ազրիւրներ 5. Թէոփանէպի Շարունակող (Ժամանակագրութիւն)*, Թարգմ. քնազրէն, յառաջարան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990: Օտար Ազրիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին 6, *Բիւզանդական Ազրիւրներ 2. Կոստանդին Միրանձին, Թարգմ. քնազրէն, յառաջարան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970: Հր. Բարթիկեան, Հայրիւզանդական Հետազոտութիւններ, հատոր 1, Հայերէն թղուածներ, Երեւան, 2002:*

³ Տես՝ Վ. Տոմաշէկ, *Սասուն Եւ Տիգրիսի Ազրերաց Մանձանները Մաս Ա., Պատմական Տեղեկութիւնք Սասնոյ Վրայ*, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Վիեննա, 1896:

⁴ Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, Սր. էջմիածին, 1898, էջ 17:

⁵ Նոյն, էջ 18:

⁶ *Չեւոնդեայ Վարդապետի Պատմութիւն Հայոց*, Ս. Պետրբուրգ, Ի տպարան Ի. Ն. Սկորոխոլովի, 1887, էջ 7:

⁷ Նոյն, էջ 24:

⁸ Թոփուզեան, էջ 14:

⁹ *Հայիական Համառօտ Հանրագիտարան*, հատոր 4, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 346:

¹⁰ Նոյն:

¹¹ Մերուպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, ձեռ. 2676, ըստ՝ Թոփուզեան, էջ 33:

¹² *Սասնոյ Մուշ*, հատոր Ա., խմբագրութեամբ՝ Մ. Արեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1936, էջ ԻԲ:

¹³ Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր*, հատոր Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 347-349:

¹⁴ Մասնայ Մանր, Հատոր Գ., նոր պատումների գրառումը եւ բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Ծարուսթիւնեանի եւ Ա. Սահակեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 1999, էջ 166:

¹⁵ Մասնայ Մանր, Հատ. Ա., էջ ԺԸ:

¹⁶ Արեղեան, Հատոր Ա., էջ 365-366:

¹⁷ Մասնայ Մանր, Հատ. Գ., էջ 409:

¹⁸ Մասնայ Մանր, Հատ. Բ., խմբագրութեամբ՝ Մ. Արեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 224:

¹⁹ Ս.Բ. Ծարուսթիւնեան, Հ.Մ.Բարթիկեան, «Մասնայ Մանր»ի արձագանգները «Շարահի-Նամէում», տես՝ Հայ-բիզանդական Հետազոտութիւններ, էջ 327-341:

²⁰ Ըստ այս արարական պատումին (Աղջիկ Տարօնի վէպ) իրաբի թագաւորին զեղանի դուստր աղջիկ Տարօնը (Թարուն), թէ եւ տարիներ առաջ մենամարտի մէջ յաղթած ու մերժած էր Մասնայ թագաւորի որդի Մուշը (Մուշիզ), բայց արշաւանքներէն մէկուն ընթացքին կը սիրահարի անոր՝ Սակեյն, Տարօն կ'առեւանգուի իր հօրեղբորորդի Բակուրին կողմէ (Մարունդի որդի), որ արարներու կողմն անցնելով մահմետականութիւն կ'ընդունի եւ ապա կ'աժուանանայ նոյնպէս մահմետականութիւն ընդունած Տարօնին հետ: Ուսումնասիրողներ որոշ նմանութիւններ կը մատնանշեն Մասնայ Մանրու եւ արարական այս պատումին միջեւ: «Աղջիկ Տարօնի» վէպը առանձին հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ, քանի որ ամենալազ գրառումն է Մասնայ Մանր դիւցազնավէպին: Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, «Աղջիկ Տարօնի Զրոյցը 12րդ Դարի Արարական Աղբիւրում», տես՝ Ծղուածների ժողովածու, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 414-416):

²¹ Մասնայ Մանր, Հատ. Բ., էջ 84:

²² Մասնայ Մանր, Հատ. Ա., էջ 36:

²³ Մասնայ Մանր, Հատ. Գ., էջ 193:

²⁴ Հաւանաբար Մասնայ Մանրու շատ ու շատ դրուագներու մէջ կարելի է գտնել Հայոց Տիգրան Մեծ թագաւորի առասպելականացած կերպարին հետաւոր արձագանգները: Բերնէք մեր նիւթին վերաբերող օրինակ մը: Յայտնի է, որ Քրիստոսէ դար մը առաջ, Սեյեւեան պետութիւնը մեծ խոռոպութեան մէջ է: Եւրջ ութ տարի տեւած այս պատերազմներէն ժողովուրդը ձանձրացած, կը հրաւիրէ Տիգրան Մեծը, որպէսզի խոռոպութիւններուն վերջ դնէ եւ երկրին իշխէ: Տիգրան Մեծ բանակով մը կ'արշաւէ Ասորիք, Անտիոքոս թագաւորը երկրէն կ'արտաքսէ, կը տիրէ ամբողջ Ասորիքին եւ Անտիոք ժայռաքղաքին մէջ իր կողմէ իբրեւ կուսակալ կը նշանակէ Մարդատ իշխանը, ապա կը վերադառնայ Հայաստան: Տիգրան յաջորդական արշաւանքներով երկիրը իր ձեռքը կը պահէ մինչեւ իր մահը՝ Ք.Ա. 55:

Այսպէս, Դաւիթը օգնութեան կը հասնի վտանգի մէջ գտնուող Հալէպ քաղաքին, ուր կը պատժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը, կը հաշտեցնէ ազգութիւնները, Դաւիթը կը կուսի Հալէպի թշնամիներուն դէմ, կ'իշխէ Հալէպի վրայ, Հալէպը կը թողու իր եղբոր, եւ այլ դրուագներու միջեւ ակնյայտ են Տիգրան Մեծի եւ Դաւիթի կերպարային ընդհանրութիւնները: Երկուքն ալ հանդէս կու գան իբրեւ ուժի եւ զօրութեան խորհրդանշ, ժողովուրդներու ազատարար, խաղաղութիւն, համերաշխութիւն տարածող տիրակալներ: Կ'արժէ թերեւս վերջի, որ Տիգրան Մեծի Հալէպը գրաւած շրջանին, քաղաքին իշխանական բերդը, որ նախաքրիստոնէական կառոյց է, արդէն գոյութիւն ունէր եւ Տիգրան Մեծ գրաւած ու ամրացած է նոյն այդ բերդին մէջ:

Ակնյալս է, որ յիշեալ բոլոր դրուագները պատմական խորունկ արժատներ ունին, եւ դարերու ընթացքին փոխուած են պատմական նոր դէպքերու եւ դէմքերու ազդեցութեան տակ:

²⁵ Արամ Ղանարանեան, *Աւանդագատում*, Երեւան, 1969, էջ 214:

²⁶ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 167:

²⁷ Նոյն, էջ 127:

²⁸ Հարդան Պետոյեան, *Մասնայ Ազգագրութիւնը*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 22-23:

²⁹ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 166-167:

³⁰ Նոյն, էջ 224:

³¹ Նոյն, էջ 167:

³² Նոյն, էջ 193-194:

³³ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Բ., էջ 212:

³⁴ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Ա., էջ 233:

³⁵ Գագ - երկարութեան չափի կամ համեմատութեան միաւոր, Հաւասար է 112 սմ-ի:

³⁶ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Բ., էջ 602:

³⁷ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 55-58:

³⁸ Ղանայանեան, էջ 8ԺԲ:

³⁹ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 55:

⁴⁰ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Բ., էջ 211:

⁴¹ Նոյն:

⁴² Նոյն, էջ 223:

⁴³ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Ա., էջ 233:

⁴⁴ Նոյն, էջ 927:

⁴⁵ Նոյն, էջ 241:

⁴⁶ Նոյն, էջ 932:

⁴⁷ Նոյն, էջ 108:

⁴⁸ Այստեղ փակագիծերու մէջ գրուած է նաեւ՝ «Մասունցի աշխատատրներով ու արապներով» ծանօթ կազմողի ՏԵՍ՝ *Մասունցի Դաւիթ Հայ Ժողովրդական Հերոսայէց, յոռաջարանը, բառարանը եւ ծանօթագր.*՝ Ս. Բ. Յարութիւնեանի, Երեւան, Լոյս Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 100-101:

⁴⁹ Ուռհայեցի, էջ 217-218:

⁵⁰ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 58:

⁵¹ Նոյն, էջ 126:

⁵² *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Ա., էջ 233:

⁵³ *Մասնայ Մտեր*, Հատ. Դ., էջ 139:

⁵⁴ Պետոյեան, էջ 309:

⁵⁵ Այս առումով բնորոշ է Հալէպի մէջ մեղր իրացուցած սասունցի վաճառականներուն մասին պատմող հետեւեալ ականգութիւնը:

Մասնոյ իրզարդ գիւղին մօտ, Կեքաճոտ կոչուած ձորին ուղղութեամբ կ'երկարի Հուշպի (վիշապի) ճամբան: Աւանդարար կը պատմեն, թէ հսկայ վիշապ մը ժայռերը ճեղքելով, անցած է այդ ճամբան ու երկար ժամանակ ապրած այդ ձորին մէջ: Երբ վիշապը կը մեռնի, գիւղին բոլոր մեղուանոցներուն մեղունները կը շարժին դէպի ձորը: Գիւղին բնակիչները զարմանքով կը դիտեն այդ բացառիկ մեղուազաղթը, կը սկսին

փնտռել մեղուները եւ կը հանդիպին ամբողջովին մեղուներով պատուած վիշապին: Գիւղացիք մեղուները վիշապին դիակէն բաժնել չկարենալով, կը վերադառնան գիւղ, Քանի ծր օր ետք, կը տեսնեն, որ մեղուները ամպի նման կը վերադառնան իրենց փեթակները: Այդ տարի էղզարդը մեղրի առատ բերք կը ստանայ, սակայն գիւղացիք կը վախճան մեղրը գործածելէ, ուստի կ'որոշեն մեղրը տանիլ Հայէպ, վաճառել եւ շուտով վերադառնալ, որ չըլլայ թէ մեղրը զնոց մարդիկ ուտեն, թունաւորուին եւ իրենք պատժի ենթարկուին: Հայէպի մէջ վաճառուած մեղրը երբ հիւանդներ կ'ուտեն՝ կ'առողջանան, կույրեր՝ կը տեսնեն, անկարներ քաջառողջ կը դառնան: Լուրը կը չըջի Հայէպի մէջ, կը սկսին հարցուփորձ ընել եւ փնտռել մեղրը վաճառողները: Հայէպէն մարդիկ հարցնելով կ'երթան, կը հասնին Սասուն: Գիւղացիք նախ կ'ուրանան, ենթադրելով, թէ մեղր ուտողները կրնան թունաւորուած ըլլալ, բայց երբ հայէպցիք կը պատմեն այդ անմահական մեղրի գործած հրաշքներուն մասին եւ գէթ հիւանդներուն համար մեղր կը խնդրեն, գիւղին բնակիչները կ'ափսոսան ու կը զղջան, որ իրենք այդ տարուան մեղրին համը իսկ չէին առած (տե՛ս՝ Պետոյեան, էջ 386-387):

⁶⁶ Ղ. Յովհաննիսեան, *Սասունը Բագրի Մէջ (1915-1916)*, Երևան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 28:

⁶⁷ Պետոյեան, էջ 394:

⁶⁸ Նոյն, էջ 346:

⁶⁹ Նոյն, էջ 406:

⁶⁰ Արտաւազդ Արթ. Միրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 680-681:

⁶¹ Տեղացի արար ժողովուրդի իրասկցական լեզուին մէջ պահպանուած են սասունցիներու նուիրուած բազմաթիւ առածներ ու ասացուածքներ, ուր անոնք ընդհանրապէս կը ներկայացուին որպէս խեղճ, թշուառ ու միամիտ մարդիկ:

⁶² *Մասնայ Մտեր*, հատ. Դ., էջ 18:

⁶³ Միրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 680-681:

⁶⁴ Նոյն:

⁶⁵ Abdul-Karim Rafeq, *Craft Organizations and Religious Communities in Ottoman Syria (16-19 centuries)*, Convegno sul Tema La Shi'a Nell'Impero Ottomano (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1993), էջ 25-26:

⁶⁶ Յովհաննէս Թիւրապեան, «Հայէպի Հայեր», *Արեւելեան Մամուլ*, 1897, թիւ 7, էջ 246:

⁶⁷ «Ճիզէ» - ոչ-իսլամներու՝ քրիստոնեաներու եւ հրեաներու գլխահարկ:

⁶⁸ *Essays on Ottoman Civilization*. Hidemitsu Kuroki, Zimmis in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of Jizya Defteris. Փրակա, 1998, էջ 205-250:

⁶⁹ Հայէպի Ազգային Առաջորդարանի Դիւան, (Հ.Ա.Ա.Դ.), «1880ի Մարզահամար»:

⁷⁰ Նոյն:

⁷¹ ԳԱԹ արխիւ, Թորոս Ազատեանի Ծանոթ, Բ. 3, գ. 46:

⁷² Միրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 682:

⁷³ Նոյն:

⁷⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., «Հայէպ Բնակչութիւն Հաստատած Պանդուխտ Հայերու Վիճակագրութիւն, 1903»:

⁷⁵ Միրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 681:

⁷⁶ Տիւրք, բայց հետաքրքրական փաստի կը հանդիպինք Հայէպի Ազգային Առաջորդարանի արխիւային արձանագրութիւններուն մէջ. 1877ին Թօնոյեան Ճաւր անունով

- սասունցի մը, 50ի չափ պանդուխտ սասունցիներէ 1815 զըշ. ստանալով իրենց տէրերուն յանձնելու նպատակով «սալիութեան» պաշտօնով Հալէպէն ելած է հայրենիք անցնելու, սակայն ճանապարհին մահացած է Այնթապի մօտակայ Նիղիպ գիւղին մէջ: Անոր զրպանէն ելած գումարը, ապահովութեան նպատակով պահ դրուած է ոմն Նիգիլանու Յարութինն էֆենտիի թով, ապա Հալէպի Առաջնորդարանին միջոցաւ վերադարձուած տէրերուն: Ասկէ կարելի է եղբակացնել, որ խրաքանչիւր պանդուխտի բաժին կ'իյնար միջին հաշուով 36 զըշ. գումար մը:
- ⁷⁷ Բերիոյ Թեմի Ազգային Քաղաքական Ժողովի Ատենագրութեանց տետրակ [1874-1882], էջ 96:
- ⁷⁸ Նոյն, էջ 104:
- ⁷⁹ Նոյն, էջ 219-220:
- ⁸⁰ Պատճէնը ուղղուած է Մշոյ Օսմանեան Երեսփոխան՝ Գեղամ Տէր Կարապետեանին:
- ⁸¹ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու թղթ., թիւ 13, էջ 481:
- ⁸² Մկրտիչ Ա. ՔՆՆյ. Մուրատեան «Հալէպի Հայ Գաղթականութիւնը», Մասուն Տարեգրք, Հալէպ, 1948, էջ 8:
- ⁸³ Սիրումէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 943:
- ⁸⁴ Նոյն, էջ 908:
- ⁸⁵ Նոյն, էջ 683:
- ⁸⁶ Արտաւազդ Արք. Սիրումէեան, Պատմութիւն Հալէպի Ազգային Գերեզմանատանց Եւ Արձանագիր Հայերէն Տապանաբարերու, Հալէպ, 1935, էջ 25:
- ⁸⁷ Նոյն, էջ 44:
- ⁸⁸ Նոյն, էջ 43:
- ⁸⁹ Սիրումէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 681:
- ⁹⁰ Յուշակ Չոլազարաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանուց Եւ Երջակայից, կազմեց՝ Բարգէն Աթոսակից Կաթողիկոս (Կիւլիսէրեան), Անթիլիաս, 1957, էջ 221:
- ⁹¹ Սիրումէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 681:
- ⁹² Հ.Ա.Ա.Դ., Խառն նամակներու թղթ., 101:
- ⁹³ Գրիգոր Վրդ. Ասրանեան «Սուրիա», Բիւզանդիոն, 1908, Ապրիլ 28-11 Մայիս:
- ⁹⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., Քաղ. Ժողովի ստացած նամակներու թղթ., թիւ 22:
- ⁹⁵ Նոյն:
- ⁹⁶ Նոյն:
- ⁹⁷ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու տետրակ, թիւ 20, էջ 60:
- ⁹⁸ Այսինքն՝ իսլամական տարեմուտի առիթով, երբ պիտի նորոգուէին վարձակալութեան պայմանագրութիւնները:
- ⁹⁹ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու տետրակ, թիւ 20, էջ 60:
- ¹⁰⁰ Մկրտիչ ՔՆՆյ. Մուրատեան «Մասունցիները Հալէպի Մէջը», Տաճար, թիւ 28, 1910, էջ 644:
- ¹⁰¹ Նոյն:
- ¹⁰² Ա. Մ. Սեւեան (Իսկէնտէր Գարաճեան) «Հալէպի Հայ Գաղութին Անցեալն Ու Ներկան», Արեւելեան Մամուլ, 36րդ տարի, 14 Յունիս, 1906, թիւ 25, էջ 614:
- ¹⁰³ Վարդի Քէլիշեան, Հալէպի Հայիկական Գաղթօճարի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915), Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2001, էջ 114-119:
- ¹⁰⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., Ստացուած նամակներու թղթ., թիւ 2, 23 Յունուար 1908:

¹⁰⁶ Հ.Ա.Ա.Գ., Առաքուած նամակներու տեարակ, թիւ 6, էջ 220-221.

¹⁰⁶ Բ. Ժամկոչեան, Հայի Տեղագրական, Ազգագրական, Պատմագրական, Պէջութ, 1952, էջ 155-156.

¹⁰⁷ Հ.Ա.Ա.Գ., Քառն նամակներու թղթ., թիւ 105.

¹⁰⁸ Հ.Ա.Ա.Գ., Ազգային Միութեան թղթ., «Յանկ Սասնոյ Հայ Գաղթականաց, 15 Նոյեմբեր, 1919».

¹⁰⁹ Հ.Ա.Ա.Գ., Ազգային Միութեան թղթ., թիւ 3.

¹¹⁰ Նոյն.

¹¹¹ Կարծէ այտեղ լիշի Հալիւ հաստատուած տարագիր սասունցիներուն նուիրուած Միմոն Միմոնեանի *Լեռ Եւ Ծակատագիր պատմուածքներու ժողովածուն* (տպ. Սեւան, Պէջութ, 1972), ուր հարագատրէն կը ներկայացուին սասունցի լեռնականներուն կեանքն ու անոնց հոգեկան խորախոր ապրումները. Պատմուածքներու հերոսները՝ Քեռի Մակարը, Պեյուա Աւէն, Սասունցի Մկրտն, Կերմաւցի Օւէն, բոլորն ալ ապրող, իրական հերոսներ են, հերոսները նաեւ մեր այս ուսումնասիրութեան:

HISTORICAL LINKS BETWEEN SASUN AND ALEPPO: SASUNTSIS IN ALEPPO (Summary)

VARTY KESHISHIAN

The author highlights the historical ties that existed between the Sasun region (an area northwest of lake Van) and Aleppo throughout the centuries.

King Tigran II the Great had conquered the Aleppo region, thus setting the stage for these ties between Armenians and the city of Aleppo.

The conquest of Armenia by the Arab Caliphate in the 7th century and the ensuing wars fought by the Taron-Sasun region against the Arabs led to the proclamation of the Bagratide Kingdom in Armenia. This marked the second stage of these relations, which extended to the 12th and 13th centuries and are widely reflected in the folklore of the time and particularly the popular epic poem of *Sasuntsi David* (Daredevils of Sasun).

The author traces back and uncovers aspects of the social, economic and political relations between these two regions in the epic of *Sasuntsi David*, which gives a vivid picture of the medieval ties. The author relies on the archival material of the Prelacy of the Armenian Orthodox Community of Aleppo to depict the later period (particularly the 18th and 19th centuries) of these ties, which revolved more around education, trade and economic migrants. Keshishian narrates the role these migrants played in the Aleppine Armenian community, their organization, their lifestyle and means of livelihood which centered around a few professions like bakeries, logging and flour mills.

Keshishian concludes that Aleppo was a center for economic migrants from the Sasun region and had an impact on the socio-cultural life of the Sasun region.